

Den tidlige kirkeorganisasjonen i Eidsivatingslagen

FRODE IVERSEN & JAN BRENDALSMO

This article presents a new interpretation and identification of a particular type of church in inland East-Norway (Eidsivatingslagen), known in Old Norse as the *þriðjungkirkja*. These churches were the counterparts to the *fylkiskirkja* ('county church') in other parts of the Norwegian kingdom, and crucial in the formation of the inland church organisation from the early eleventh century.

Previous interpretations of the *þriðjungkirkja* have seen its origins from a special type of administrative unit, found only in the district Romerike – the *þriðjung*. A closer analysis shows, however, that the *þriðjung* was a younger civil, not an ecclesiastical, division and therefore a misleading starting point. The rural deanery (Norw. *prosti*), on the other hand, was an ecclesiastical rather than a civil division. In written sources, dating from 1223 to c. 1600, we identify 12 rural deaneries/deans and the churches attached to them. The deaneries probably correspond to the 12 units mentioned in early 11th-century skaldic poetry. From this, we find that the *þriðjung* originates from a subdivision of former legal units (*thing*-districts). According to the chronicle *Historia Norwegie* there were four legal units in the Eidsivating-region in the mid-12th century.

Further, we identify the churches at Vågå, Fron and Ringsaker/Hoff, Fluberg and Gran/Nes, Norderhov and Heggen/Tinn, Hjartdal and Seljord, as *þriðjungkirkjur* and discuss if these in fact originates from the church organisation as agreed upon by the thing assemblies and the king, with his bishops, around AD 1020.

Innledning

Her skal vi undersøke hvordan kirken i Eidsivatingslagen ble organisert i tidlig kristen tid. Det berører sentrale spørsmål knyttet til kristningsverket og oppkomsten av en kirkeorganisasjon i Norge, og ikke minst hvilken strategi og handlingsrom kristningskongen Olav Haraldsson (ca. 995–1030) hadde og fulgte i dette relativt tynt befolkede dal- og fjellområdet i innlandet av Sør-Norge. En forutsetning for å utvikle ny kunnskap om kristningsprosessen i denne delen av Olavs rike, er mer presis kunnskap om fylkeskirkene. Dette var de viktigste kirkene og reisverket i en «offentlig

kirkeorganisasjon» som kong Olav synes å ha initiert omkring 1020. Det er identifisering av disse kirkene som er hovedtema i denne artikkelen. Hvilke kirker var fylkeskirker i Eidsivatingslagen?

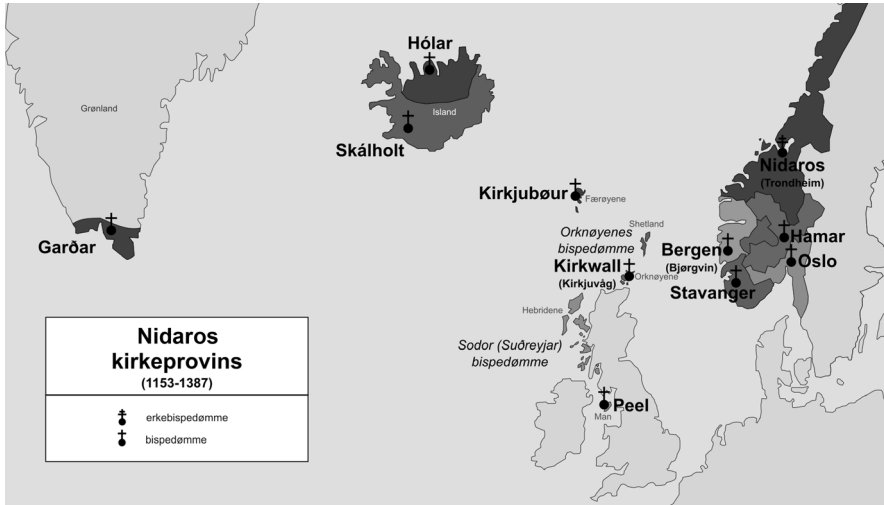
En større reorganisering av kirkeorganisasjonen i Norden fant sted i 1152–1153. Den norske kirkeprovinsen ble opprettet med Nidaros som erkesete og et eldre østnorsk bispedømme, kalt Viken (*Vikr*), ble delt i to: i Oslo og Hamar bispedømme (fig. 1). Delingen fulgte nesten, men ikke helt, grensen for de to gamle lagtingsområdene her. Den tidligere Grønlandsbiskopen i Gardar, Arnald, ble Hamars første biskop (Taranger 1924; Schreiner 1927; Kårstad 1953; Sæther 1986; Krohn m.fl. 2004; Imerlund 2009; Nyquist 2015). Vi skal undersøke kirkeorganisasjonen Arnald overtok og som siden ble utviklet videre.

Vårt studieområde, Eidsivatingslagen før ca. 1250, omfattet området fra Øvre Telemark til Särna i dagens Sverige (Iversen 2017). Hamar bispedømme tilsvarte nesten dette området, men «mistet» Romerike til Oslo bispedømme i delingsprosessen i 1152–1153 (Brendalsmo 2015). Eidsivatingslagen sammenfalt før 1250 mer eller mindre med norrønt *Upplönd* (med unntak av Hallingdal og Valdres). Fra skaldekvad (fra 1028 og 1040) vet vi at Olav forhandlet med 11 ledere i Opplandene om å ta kristendommen her (se under). Det er resultatet av disse forhandlingene vi mener å komme på sporet av i denne artikkelen i form av den tidlige fylkeskirkeorganisasjonen.

Det er bevart en egen kristenrett for undersøkelsesområdet: eldre Eidsivatings kristenrett (Rindal 2008). Ifølge denne kristenretten var tredingen (*bridjungen*) en grunnenhet for en bestemt type hovedkirke.¹ Tredingen var et slags *storsogn* i en tidlig fase. Forskerne har med større og mindre hell forsøkt å identifisere såkalte «tredingskirker» i Eidsivatingslagen. Typeeksemplet fant man på Romerike, der en form for tredinger er kjent. Denne modellen ble via usikre rekonstruksjoner overført til Hedmark, Ringerike og Hadeland der direkte opplysninger om tredinger eller tredingskirker mangler. For Telemark og Gudbrandsdalen har man vært mer forsiktig med å foreslå tredingskirker.

Det nye grepet i denne artikkelen består i å vurdere den tidlige kirkeorganisasjonen i lys av kirkeorganisasjonen i høy- og senmiddelalder. Helt sentralt står systemet med proster og prostier, kjent fra 1223 og senere. Vår hypotese er at Eidsivatingslagens «prostikirker», *de facto* fungerte som fylkeskirkene i andre bispedømmer, og at dette var de egentlige tredingskirkene. Disse har tidligere vært lite

¹ Tredingen omtales tre ganger i loven (E 32.7, 34.2, 38.5). Også tredingsmenn nevnes (E 38.2, E 38.5). Eidsivatingslovens kristenrett har tradisjonelt blitt satt til Olav Haraldsson og biskop Grimkjells tid (Rindal 2008). Vi benytter Eidsivatings eldre kristenrett lengre versjon etter AM 68 4° publisert av Fjeld Halvorsen og Rindal 2008.

Figur 1: Hamar bispedømme ble opprettet i 1153 og lå øst i erkeprovinsen «Trundensi archiepiscopo», trolig stiftet i 1152. Den 30. november 1154 stadfestet pave Anastasius IV den apostoliske legats, biskop Nicolaus (Brekespear) av Albanos, opprettelse av Trondheim som metropolitansete med følgende underlydende bispedømmer: Oslo, Hamar, Bergen, Stavanger, Orknøylene, Suderøyene, islendingenes øyer (trolig inkludert Færøyene) og Grønland. Erkebiskopen ble oppfordret til nidkjærhet i embetet og lydighet mot Den apostoliske stol. Det store arbeidet pavens fyllbemyndigede (plenipotentiar) legat nedla i Nord-Europa ble lagt merke til i Roma og førte Brekespear 4. desember 1154 til pavestolen under navnet pave Hadrian IV. Kart bearbeidet fra Wikipedia. Forfatterne har endret tekst og utforming. CC BY-SA 4.0

påaktet, og det er derfor lite kunnskap om dem. Vi etablerer et sett med kriterier for å identifisere prostikirker og prostier og for å skille disse fra andre hovedkirker som bare hadde et prestegjeld som funksjonsområde: (1) tilstedeværelse av prost (2) oppbevaring av standardvekter og mål, (3) særskilte trekk ved (a) kirkearkitekturen, (b) et flertallig presteskap (c) størrelse på avlatsprivilegier og (d) hvorvidt kirken lå på krongods. Tilsvarende er en *hovedkirke* en kirke som er: (1) benevnt som dette i 1570 eller før, (2) ble visitert av biskopen i middelalderen, (3) var sognekirke for kanniker, eller (4) har annekskirker. Det er likevel ikke alltid lett å skille prostikirker fra andre hovedkirker. En positiv identifikasjon av proster og prostier er derfor særskilt viktig.

Med en mer kompleks og selvstyrt kirkeorganisasjon på 1200-tallet økte behovet for profesjonell administrasjon. Funksjonene til biskopsårmanden og fylkes-

prestene smeltet sammen, og prosteembetet vokste frem. Pavekirkens latinske term *præpositus* («forstander») betegnet embetet (KLN M XIII, 538–540).

De første prostene i Eidsivatingslagen dukker opp i 1223 (HH kap. 137). Ifølge kristenretten hadde hver treding en hovedkirke (E 32.7). Det betyr likevel *ikke* at alle hovedkirker hadde sin egen treding. Vi mener at «prostikirker» kan ha hatt høyere rang enn de øvrige hovedkirkene. Det gjelder Vågå, Fron og Ringsaker / Hoff, Fluberg og Gran / Nes, Norderhov og Heggen / Tinn, Hjørdal og Seljord, og til sist Kviteseid i sørvest som tilkom Hamar bispedømme på 1400-tallet. Disse foreslår vi som tredingskirker. Dette utfordrer «Romeriksmodellen» som identifiserer færre og til dels andre tredingskirker, og dermed et annerledes system av fylkeskirker enn det vi mener å kunne identifisere i denne artikkelen.

Vi vil dessuten undersøke om prostiene har sammenheng med landskapsinndelingen omtalt i det latinske skriftet *Historia Norwegie* 1150–1175. Da besto Oppplandene av fire *patria*e, en form for rettskretser, eller «storfylker», landskap, som var underinndelt i til sammen 12 provinser (*IIII Patrias et XII Provincias*) (Ekrem & Mortensen 2003; Iversen 2017).

Et annet delmål er å identifisere utviklingsforløpet for organiseringen av kirkene i et system med hoved- og annekskirker (prestegjeld), der presten satt ved hovedkirken og betjente annekse etter en fast ordning (*per vices*). Det var i alt 48 hovedkirker i vårt undersøkelsesområde i 1570-årene (inkludert Romerike og Solør). Termen *hovedkirke* refererer alt på 1200-tallet til den fremste kirken innen et prestegjeld, og selv om *prestegjeld* først opptrer i kildene i senmiddelalderen, er de, som vi skal se, eldre som geografiske enheter.

Bakgrunn og forskningshistorie

Her skal vi kort se på fenomenet fylkeskirker og forsøkene på å identifisere disse i Eidsivatingslagen.

På 300-tallet ble kristendommen offentlig religion i Romerriket. Fra 400-tallet etablerte biskopene kirker og stasjonerte prester utenfor byene, og disse var opprinnelsen til fenomenet *sognekirker*. Slike kirker ble betegnet *tituli majores*, for å skjelne dem fra kirker bygd av verdslige ledere, og som ble betegnet *tituli minores* (CE: Ecclesiastical Buildings).

Lars Hamre slo fast at «Fylkeskirkene, som var de eldste norske sognekirker, var hovedkirker (*tituli majores*)» (KLN M IX: 662). I erkebiskop Eiriks statutt 1189 eller 1190 heter det at alle andre kirker (*kapellur*) er underlagt eller tilknyttet biskopens fylkeskirker.² I erkebiskops Jørunds første statutt fra 1290 skilles det mellom «prester

² NgL IV: 99: «Eða fylkis kirkia er allar kapellur hniga til j því fylke sem biskups er skipoen til».

Figur 2: Hamar domkirke - *ecclesia majoris*. Bispetet ble herjet og ødelagt av svenske soldater i 1567. Det var altere ved flere av søylene. Kirken hadde basilikaform og de tre «nødmurte» vinduene øverst på bildet slapp opprinnelig inn lys fra oven i midtskipet. Her et fornemt uidentifisert utenlandsk besøk ved ruinen i 1892. Bilde er tatt mot sørvest med Helgøya i bakgrunnen. Foto Axel Lindahl. CC BY-NC.

og proster og andre kirkelige formenn», og dessuten hovedprester. Det fremgår at hovedkirkene hadde «*mikla sokn ok víða*», altså vide «storsogn» (NgL III: 242–243). I en bestemmelse fra et provinsialkonsil i Oslo i 1306 ser betegnelsen *majores* ut til å omfatte både fylkeskirker og domkirker: ... *majori ecclesia cuiuslibet civitatis, nec non in aliis matricibus ecclesiis* (... den største kirke i hver by og også i de andre moderkirkene).³ Domkirker og fylkeskirker var derfor *ecclesia majores* (fig. 2).

³ DN VII 36. Oversettelse ved Espen Karlsen 24.01.2020. I RN III 342 er utdraget oversatt med «domkirkene og hovedkirkene». Jf. også betegnelsen «*maioris Ecclesie bergensis*» for Bergen domkirke (BK: 29b).

Konkret kunnskap om kirkenes status varierer mellom bispedømmene i Norge. Kristenretten i Frostatingsloven opererer med to kirkebetegnelser: *fylkeskirker* og *høgendeskirker* (Brendalsmo 2006: 168). De sistnevnte var, etter erkebiskopens mening, underlagt fylkeskirkene. I Gulatingslagen finnes et todelt hierarki av *tituli majores* i form av fylkeskirker og fjerdingskirker, i tillegg til andre kirker (DN I 207; RN IV 719; G 10, 12, 19). Kirkebetegnelsene i Eidsivatingslagen er *hovedkirke* (E 10, 32, 33, 35, 40, 47) og *høgendeskirke*.⁴ I tillegg omtales ved ett tilfelle også *hovedkirke i treding* (E 32.7). Det kan, som vi skal se nedenfor, tolkes som en høyere rangert kirke enn andre hovedkirker. Det nevnes kun to typer prester i Eidsivatingsloven: *hovedprest* og *prest*, samt også *degn* (E 47.5), en ikke-prestevigslet medhjelper. Dessuten er biskopens årmann omtalt en rekke steder i loven. Hans oppgaver var knyttet til kirkerettslige forhold og innkreving av bøter for brudd på kristenretten.

Historia Norwegie er den eldste kilden til lov-landskapet i Norge. Den er viktig i vår sammenheng fordi den kaster lys over den tidlige kirkelige inndelingen i Eidsivatingslagen. Den ble utgitt av P. A. Munch i 1850, på nytt av Gustav Storm i 1880, og i ny kildekritisk utgave av Inger Ekrem og Lars Boje Mortensen i 2003.

Taranger (1888) benyttet *Historia Norwegie* og identifiserte tredinger i landskapene Hadeland, Ringerike og Romerike. Utenfor disse områdene lot tredinger og tredingskirker seg ikke påvise. Filologen Magnus Olsen (1915: 161) mente at to og to av de seks gamle herredene i det sentrale Hedmark dannet tredinger. Edvard Bull (1922) fant de samme tredingene på Romerike som Munch (1849: 134–59): Sørums, Ullensaker og Nes, og sluttet seg også til Olsen, og pekte på Ringsaker, Vang og Stange som tredingskirker i Hedmark. For Gudbrandsdalen fremholdt han kirkene på Fåberg, Ringebu, Vågå og Lom. Også Toten og Nordre Land var sentralbygder. For de øvrige landskapene på Opplandene fant Bull ingen tydelige organisasjonseenheter.

Bull mente senere (1930) at *provinsene* i *Historia Norwegie* var tredelt. I Telemark, Ringerike og Østerdalen manglet «alt brukbart materiale». Sveaas Andersen oppsummerte denne forskningen ved å peke ut følgende kirker som tredingskirker: Stange, Vang og Ringsaker i Hedmark; Ullensaker, Nes og Sørums eller Eidsvoll på Romerike; Hof på Toten og Norderhov på Ringerike. For Tverrdalene, Numedal eller Telemark har han ingen forslag (Sveaas Andersen 1995: 319–320).

⁴ E 39, 40. De regionale kristenrettene, som var kompromissløsninger mellom kongen og biskopen på den ene siden og tinglyden på den andre, har varierende betegnelser for kirker på nivået under fylkes-/ hovedkirke. Høgendeskirken, som erkebiskopen betegnet kapeller, var regulære sognekirker. Forskjellen i betegnelse lå i spørsmålet om hvem som rådet dem i tiden da kirker og prester i det store og hele fortsatt var underlagt representanter for den verdslige elite: biskopen eller den verdslige byggherren.

Figur 3. Noen av de antatte tredingskirkene i Hamar bispedømme står seg ut bygningsmessig. Her basilikakirkene St Nikolai på Gran og Ringsaker, og dessuten Hoff på Toten, nå med hevede tak over sideskipene. Seljord er en av få steinkirker i øvre Telemark. Byggearbeidene for de fleste større steinkirker i Eidsivatingslagen ble påbegynt i første halvdel av 1100-tallet, altså før Hamar bispedømme var opprettet. Foto wikipedia CC BY-NC. Nikolaikirken ved John Erling Blad CC BY-SA 2.5. Grunnplan etter Christie 1979, Seljord etter C. Christie 1879. CC BY-SA 4.0.

Dagfinn Skre (1998: 88–91), som arbeidet spesielt med Romerike, oppfattet også Eidsvoll – i tillegg til Nes, Ullensaker og Sørumsund – som hovedkirker på Romerike, men uten at førstnevnte var knyttet til en spesiell treding. Øystein Ekroll (2004) har, på arkitektonisk grunnlag, pekt spesielt på en gruppe kirker med basilikaform (Nikolaikirken, Ringsaker, Hoff) som fremstår som «små domkirker» i landskapene (fig. 3).

I nyere tid har Inger Ekrem arbeidet inngående med *Historia Norvegie*. Hun mente at skriftets formål var å vise frem et velorganisert norsk kongedømme verdig status som selvstendig kirkeprovins. Hun foreslo derfor en datering til tiden like før 1152–1153 da Norge ble erkeprovins (Ekrem 1998; Ekrem & Mortensen 2003). Hennes tekstkritiske kildeutgave ble utgitt *post-mortem* av latinisten Lars Boje

Mortensen i 2003. Han ga egne verdifulle bidrag og justerte dateringsrammen til 1150–1175, og åpnet dermed muligheten for en tidfesting også til tiden etter opprettelsen av kirkeprovinsen (Ekrem & Mortensen 2003: 8, 23).

Marie Ødegaard (2015) og Frode Iversen (2017) har analysert den administrative og rettslige organiseringen i Borgartingslagen og Eidsivatingslagen, og konkluderer med at Øvre Telemark og Numedal ble skilt fra Eidsivatingslagen da Skien lagsogn ble opprettet i 1260–1270-årene. Iversen identifiserer Numedal som det ikke navngitte og fjerntliggende området (*remotis ruribus*) som nevnes under Telemark, og ikke Råbyggelag slik Storm (1880: 6) antyder. Han regner også Land som egen provins (Iversen 2017: 269). Også vi forutsetter at *Historia Norwegie* speiler en eldre rettslig organisering.

I et nyere arbeid knytter Iversen (2021) sammen provinsene i *Historia Norwegie* med opplysninger i skaldekvadene *Erfidrápa Óláfs helga* (ca. 1040) og *Höfuðlausn* (før 1028). Det fremgår at kong Olav, som selv kontrollerte provinsen Ringerike, forhandlet med 11 andre ledere om å ta kristendommen i Opplandene. Det sammenfaller med opplysningene i *Historia Norwegie* om 12 provinser. *Höfuðlausn* nevner dessuten fem konger i Opplandene på Olavs tid. Det sammenfaller med de fire «storfylkene» i *Historia Norwegie*, pluss Valdres-Hallingdal som sognet til Gulatingslagen. Han argumenterer for at inndelingen i *Historia Norwegie* har røtter i vikingtid og før.

For å oppsummere: tidligere forskning har pekt ut flere aktuelle tredingskirker, men kriteriene for utvalget er ofte uklare. Det har også vært uklart for hvilket område Eidsivatingslagens kristenrett egentlig gjaldt. Man har ikke systematisk knyttet sammen *tredingene* nevnt i Eidsivatingsloven med *provinsene* i *Historia Norwegie*, og heller ikke trukket inn prostier og prostikirker i debatten. Videre har man ikke sondert tydelig nok mellom *tredingskirker* og andre *hovedkirker*, slik vi skal gjøre.

Studieområdet, delingen og grensene for Oslo og Hamar bispedømme

Vårt studieområde er Eidsivatingslagen før ca. 1250. Det var identisk med Opplandene i *Historia Norwegie* og inkluderte også Romerike og Solør samt Øvre Telemark og Numedal (Iversen 2017). I 1274 omfattet lovområdet ikke lenger Øvre Telemark og Numedal. Disse ble i årene før 1274 slått sammen med Grenland til det nye Skien lagsogn (Ødegaard 2015; Iversen 2017). Med unntak av Romerike tilsvarte Eidsivatingslagen før ca. 1250 Hamar bispedømme. Jan Brendalsmo (2015) har tidligere redegjort for Hamar bispedømmes avgrensning. Det synes klart at et område sørvest i Telemark ble overført fra Oslo til Hamar bispedømme på 1400-tallet, mens bispedømmets grenser for øvrig lå fast (Brendalsmo 2015).

Det har vært drøftet hvorvidt Romerike og Solør ble lagt til Oslo bispedømme ved delingen i 1152–1153, eller senere (Ødegaard 2015). Vi skal kort se nærmere på det. Opplysninger i Håkon Håkonssons saga (kap. 86) indikerer at Romerike og Solør lå til Oslo bispedømme i 1223. Rimeligvis hadde de også denne tilknytningen 70 år tidligere. Hovedargumentet er at det møtte i alt fem proster fra Oslo bispedømme på riksmøtet i Bergen i 1223. Disse var Ivar Gjæsling av Oslo, Jofrøy av Tønsberg, Åmunde av Grenland, Olav av Konghelle og dessuten Torgeir erkeдеgn.⁵ Det tyder på at det kom én prost fra hvert av de fire fylkene i Borgartingslagen: Vingulmark (Ivar), Vestfold (Jofrøy), Grenland (Åmunde) og Ranrike (Olav). Dermed var sistnevnte, Torgeir erkeдеgn trolig prost på Romerike og Solør. Fremdeles i 1495 var det nettopp «erchprester i Oslo» som var prost på Romerike (DN IX 424). En erkeдеgn ledet domkapitlet og var rangsperson nummer to i et bispedømme, etter biskopen. Det er derfor naturlig at Torgeir i 1223 satt med ett av bispedømmets rikeste og nærmeste prostier, Romerike.⁶

Ifølge samme saga deltok det to proster fra Opplandene på riksmøtet i 1223: Mester Torleiv (fra Hamar eller Ringsaker?) og Bård Prost (Hadeland). Dette er de første prostene som omtales i Hamar bispedømme. Biskop Hallvard på Hamar (1221–1231) og eventuelle andre proster fra Hamar bispedømme glimret med sitt fravær på riksmøtet av ukjente grunner. Sturla Tordsson, forfatteren av Håkon Håkonssons saga, fører opp Torgeir erkeдеgn sammen med delegasjonen fra Oslo bispedømme, og i tillegg anfører han Opplandene for seg. Dermed regnet Sturla ikke Romerike og Solør fullt ut med til Opplandene i 1264–1265 da han skrev sitt verk.

Hamar bispedømme, Romerike og Solør nevnes sammen i et tillegg om tidende-gjerden i erkebiskop Jons forslag til kristenrett, omkring 1277 (NgL II: 354; RN II 182). Forklaringen må være at den eldre kristenrettens bestemmelser om preste- og biskopsreide⁷ fremdeles gjaldt i Eidsivatingslagen, og at tienden enda ikke var innført i dette lovområdet. Hamar bispedømme og Romerike og Solør i Oslo bispedømme lød med andre ord samme kristenrett selv om det dreide seg om forskjellige bis-

⁵ Torgeir erkeдеgn også kjent fra saken om Tessevannet på Lom (DN II 4). Sigurd Grieg (1957) og Margit Hübert (1922: 40) henførte ham som erkeдеgn ved Hamar domkapittel. Det må være feil. Det ikke er tvil om at Torgeir tilhørte delegasjonen fra Oslo bispedømme på riksmøtet i Bergen i 1223. Som prost på Romerike hadde han juridisk kompetanse på Eidsivatingslagen og det er vel i denne egenskap han opptrer på Lom. Dessuten lå saken langt tilbake i tid, før delingen av bispedømmet, og saksdokumentene befant seg trolig i arkivene i Oslo.

⁶ Et pavebrev av 1511 viser dessuten at domkapitlet i Oslo hadde patronatsrett til Nes kirke (DN XVII 801), og på 14- og 1500-tallet var presten ved Nes kirke kannik ved Oslo domkirke (DN V 808, DN XII 270), samt i 1359 prost på Solør (DN IV 398).

⁷ Reida var en personlig utredsel til biskop og prest (se Brendalmo og Riisøy 2014).

pedømmer. Vi kan konkludere med at Romerike prosti trolig tilhørte Oslo bispedømme alt ved delingen i 1152–1153, selv om det lå i Eidsivatingslagen.

Tredingene på Romerike – et blindspor for rekonstruksjon av tredingskirker?

Som nevnt har «Romeriksmodellen» ligget til grunn for den forskningshistoriske debatten om tredingskirkene i Eidsivatingslagen. Vi stiller oss kritisk til denne og skal kort grunngi hvorfor. Vi mener det dreier seg om verdslige og ikke kirkelige inndelinger.

Romerike fogderi synes å ha vært delt i tre: i Nedre Romerike, Øvre Romerike (med Odal) og Solør. Det er kjent egen lensmann for Solør i 1523.⁸ Solør skal imidlertid ha vært et selvstendig len rundt 1450, og Rolf Fladby (1963: 51–52) finner at Solør først ble lagt inn under Øvre Romerike (med Odal) lensmannsdistrikt i 1528 (NRJ IV: 386).

Tredingene på Romerike er omtalt i kilder fra 1347 og senere. Det gjelder Nes, Ullinshov og Sørnum.⁹ Konteksten er av verdslig karakter; kjøp, salg og arv av jord. Ullinshov treding (*Wllenshoftridyungh*) er bare belagt en gang, i 1475, og da som lensmannsdistrikt for en ellers ukjent lensmann *Frode Thorleifsson* (DN VI 583). Det viser at det helst dreier seg om en verdslig inndeling.

Det er også mulig at Ullinshov og Nes tredinger i virkeligheten er identiske. Den tradisjonelle identifiseringen av Ullinshov med *Ullensaker* er usikker. Det er to steder på Romerike som heter *Ullinshov*. Det er et gammelt navn på både gården der Nes kirke sto, og for Ullensaker som også hadde hovedkirke. Begge «Ullinshovene» lå dermed i Øvre Romerike, og navnene ble brukt om hverandre gjennom hele middelalderen. Det kan derfor ikke utelukkes at Ullinshov treding og Nes treding faktisk refererer til ett og samme distrikt på ulike tidspunkt. Det kan i så fall stemme bra med de senere kjente lensmannsdistriktene: Øvre Romerike (Nes/Ullinshov treding), Nedre Romerike (Sørnum treding) og Solør. Selv om man aksepterer den tradisjonelle identifiseringen av Ullinshov som Ullensaker treding, slik at man får tre tredinger på selve Romerike, kan dette like fullt dreie seg om lensmannsdistrikter i et yngre syssel.

Det er ingenting som knytter tredingene på Romerike til en kirkelig inndeling. På 1570-tallet var det i alt 10 hovedkirker på Romerike og fire i Odalen-Solør. Det er ingen tegn i kildene til at tredingene på Romerike over tid ble delt i flere prestegjeld. Dersom prestegjeldene var delingsprodukter av eldre tredinger skulle man kanskje

⁸ DN XXI 739. Det er også kjent (bonde)lensmann for Nes fjerding (søndre del av Solør) og Odal i 1443 (DN XVI 145).

⁹ Nes 1347, 1390, 1412 og 1413 (DN V 194, DN IX 212 DN III 614 m.fl.), Ullinshov 1475 (DN VI 583) og Sørnum 1412 og 1475 (DN V 481, DN V 888).

Figur 4. Romerike lå i Eidsivatingslagen, men under Oslo bispedømme. Erkedegnen ved Oslo domkapitet hadde patronatsrett til Nes kirke og var også prost over Romerike og Solør. Vikaren på Nes synes å ha hatt delegert prostemyndighet. Utsnitt av kart over Akershus amt 1729. Kobberstikk oppmålt av Iohannis Baptistæ Homann. CC BY-NC.

forvente at tredingsbenevnelsen festet seg som begrep for prestegjeld, noe som ikke er tilfellet. Noe liknende skjedde i alle fall med *fjerdinger* som det mange steder var flere av enn fire (Indrebø 1935; Ødegaard 2015).

Vi kan langt på vei også utelukke tredingene på Romerike som tredeler av et eldre fylke. P.A. Munch (1850) oppfattet provinsene i *Historia Norwegie* som fylker, og i så fall måtte det være disse som tredingene på Romerike var underinndelinger av. Det er ikke spor etter en slik tredeling i noen andre *provinser* i Eidsivatingslagen. I 1150–75 dannet Romerike og Ringerike sammen med omkringliggende provinser ett *patria* og dermed et slags storfylke. Tredingene på Romerike kan ikke være underinndelinger av et slikt fylke da det er altfor stort. Etter vårt syn er det mest sannsynlig at tredingene på Romerike var underinndelinger av et verdslig syssel eller fogderi og dermed må være en yngre verdslig enhet. Vi må konkludere med at det er høyst

usikkert om tredingsinndelingen på Romerike i senmiddelalder har røtter tilbake til 1000-tallet og kan knyttes til treadingene i den eldre kristenretten.

Metode, kilder og begrepsavklaringer

Nedenfor avklarer vi sentrale begreper i artikkelen og setter opp kriteriene vi bruker for å identifisere *tredingskirker* og andre *hovedkirker*.

Et **prosti** er en prosts virkeområde. Han hadde domsmyndighet i kirkelige saker og beslutningsrett om kirkens skatter og jordegods. Prostens oppgave var å drive inn biskopens inntekter samt utøve biskopens anklagemyndighet etter kristenretten. Dette tilsvarte om lag hva biskopens årmann tidligere hadde gjort (NgL V). I 1310 ble det forbudt for sysselmenn å inneha prosteembetet, og i 1334 forbød erkebiskop Pål dette for legfolk generelt (NgL III: 84–85, 281). Prosten skulle nå være presteutdannet. Prostedømmet besto av flere prestegjeld. Det omtales for eksempel «prost i søndre lut av Gudbrandsdalen» i 1437 (DN XXI 362). Ifølge Stiftsboka 1574–1577 var det da fem hovedkirker i dette området.¹⁰ I Hamar bispedømme finnes opplysninger om konkrete prostier og proster i om lag 40 kilder fra perioden 1223–1555, hovedsakelig middelalderbrev og sjeldnere sagaer. Vi mener å kunne sannsynliggjøre at det var tolv prostier på Opplandene i høy- og senmiddelalder.

Det har ikke vært uproblematisk å kartlegge middelalderens prostier. Da domkapitlene ble vingeklippt ved reformasjonen, ble valget av proster overlatt utelukkende til de nye biskopene (nå kalt superintendenter), ifølge kirkeordinansen av 1539 (Nielsen 1885: CLXXXVIII). Det fant nå sted en sentralisering der prostier ble slått sammen, for eksempel Hadeland og Ringerike og kanskje også i Gudbrandsdalen (tabell 1).

Enkelte tidlige belegg for prostier er indirekte, for eksempel nordre Gudbrandsdalen der det nevnes prost for søndre luten i 1437 og 1441 (DN XXI 362, 416). Noe liknende gjelder Ringerike (se tabell 1). En særlig utfordring gjelder prostiet «Hedmark og Østerdalen», som har sent belegg. Kun en gravstein i Ringsaker kirke angir størrelsen på prostiet: *Jens Bugi* (død 12. april 1612) hadde vært «Religiosprost ofver Hedmarken oc Osterdalen».¹¹ Men det er andre indikasjoner på at disse landskapene utgjorde ett prosti også tidligere: I 1348 nevnes en geistlig årmann (*aarmader*) i Østerdalen. Han var oppnevnt av en ellers ukjent sira Halldor Jonsson (DN I 314), og vi kan gjette på at Halldor var prost på Ringsaker og hadde egen årmann i Østerdalen som lå langt unna.¹² Det nevnes dessuten en prost for året 1223 i *Håkon Hå-*

¹⁰ Fåberg (s. 151), Gausdal (s. 155), Øyer (s. 158), Ringebu (s. 160) og Fron (s. 163).

¹¹ Jens Lauritsson Bugge var kapellan fra 1572, prest i Ringsaker fra 1581 og begravd i hovedkirken (Nielsen 1885: 29, note 6).

konssons saga, Mester Torleif, som det er fristende å henføre til Ringsaker uten at vi har sikre holdepunkter for det.

Det synes å ha kommet et skifte av prostikirke på Romerike. En sen avskrift i kallsboken til Nannestad kirke (1769) nevner en prost som kanskje satt på Ullensaker, og ikke Nes som var prostesete tidligere. Det dreier seg om en avskrift av et udatert vidisse¹³ av et brev fra 1489 utferdiget av *Erick Tordszen Præst paa Ullenshof og Proust Over Rommerige* og dessuten fogden på Romerike (DN XXI 767). Denne prosten kan være identisk med en sogneprest med likelydende navn med virke på Ullensaker 1521–1557. Det kan usikkert tyde på et skifte i prostesete på Romerike ved reformasjonen, fra Nes til Ullensaker, noe som kanskje bidro til å bryte den store innflytelse som erkeedgenen i Oslo hadde i dette landskapet. Det kan se ut til at Solør i perioder ble regnet som eget prosti, selv om prostene satt på Romerike, slik som i 1520-årene da systemet med prostier i Oslo bispedømme synes å ha vært i endring (DN I 1060). Også i *Røde bok* 1426 nevnes Solør som prosti (RB: 446; DN IV 839). Vi har likevel regnet Romerike og Solør som ett prosti sidene prostene over Solør satt på Romerike. De nevnes også sammen i biskop Eysteins jordebok omkring 1390: *Soløya profast dømme ok Raumariki* (RB 553).

For Telemark og Numedal har inndelingen vært vanskelig å få tak på. Vi tolker Hjartdal som et østre prosti (DN XV 44 m.fl.) og Seljord som et vestre prosti (DN XI 650). I ett tilfelle (1489, DN IX 399) nevnes prost på Tinn (*prost a Tinne*). Vi har likevel ikke regnet Tinn som et eget prosti da det ellers inngår i kombinasjon med Numedal.

Etter bondeopprørene i øvre Telemark «mot det framande embetsverket»¹⁴ og statlig etablering av gruedrift her, med påfølgende henrettelser av bondeledere på Hjartdal, utferdiget bøndene et troskapsbrev på Hjartdal ting 1540 (Koht 1926, 77; Veier-Olsen 2019). Fem delegasjoner, hver på seks lagrettemenn (inkludert lensmann) fra prestegjeldene i Øvre Telemark (Seljord, Lårdal, Vinje, Hjartdal og Tinn) sluttet seg til. Det framgår av brevet at det fantes flere proster i øvre Telemark i 1540: «På samme måte skal me gjera og gjeva prostane og prestane våre all den lut og rett som me bør».¹⁵ Brevet ble beseglet av tre prester: fra Kviteseid, Seljord og Hjartdal, altså prester fra våre tre prostikirker. Trolig beseglet de i egenskap av å være de fremste

¹² Halldor kan ha vært prost og prest på Ringsaker i årene 1347–1351. Jon Arnaldsson nevnes som prest på Ringsaker 1342 og april 1347 (DN III 212, DN II 281) og Håkon Øysteinson var prest og kannik på Ringsaker 1351 (DN X 58). Dette er like før pesten, og Halldor kan ha hatt et kort virke.

¹³ Et *vidisse* er et bekreftet avskrift av et dokument.

¹⁴ Sitat minneplate ved Hjartdal kirke.

¹⁵ Oversatt tekst, her gjengitt etter Aanderaa 1990.

blant prestene. Tre prostier stemmer med øvrig diplomatarisk materiale. Også en tingdelegasjon fra Tinn sluttet seg til troskapsbrevet i 1540. Det er da verdt å merke seg at Numedal 10–12 år tidligere, omkring 1530, hadde blitt skilt fra Skien syssel (Fladby 1963: 50), og tidligere hadde hatt felles prost med Tinn. Vi ender opp med 12 prostier i middelalderen i Eidsivatingslagen (utenom Kviteseid) (tabell 1).

Prostedømmene og prestegjeldene i 1570-årene er rekonstruert i GIS med utgangspunkt i prestegjeldsgrensene i 1801 (tabell 1). De er digitalisert etter kart publisert i 1980 av Statistisk sentralbyrå i *Folketeljinga 1801*, og justert for situasjonen omkring 1570 med utgangspunkt i Stiftsboka.

Prestene ved **hovedkirkene** betjente flere annekskirker i sitt prestegjeld (*prestdæmi*, latin: *parrochia*). Hovedkirken var den fremste kirken i *prestegjeldet*. Hovedkirkene er systematisk registret i stattholder og høvedsmann på Akershus, Pouel Huitfeldts stiftsbok fra 1574–1577, og i biskop Jens Nilssøns visitasbøker og reiseopptegetnelser 1574–1597. Derimot er det få kilder som omtaler konkrete hovedkirker i middelalderen. Stange kirke er nevnt som hovedkirke i Håkon Håkonssons saga (kap. 126) for året 1225, og den var visitaskirke i 1363 (DN I 377). Også Lom kirke (Mo kirke) omtales som hovedkirke 1202–1220 i en avskrift fra 1333 (DN II 4). Begge disse hadde rang som ordinære hovedkirker i 1570-årene.

Begrepet prestegjeld festet seg først i senmiddelalderen. Et eksempel fra Lom demonstrerer at prestegjeldene likevel var eldre. Det dreier seg om en langvarig strid om betaling av prestereide til hovedpresten på Lom. I 1363 fremgår det at reida skulle betales av allmuen i en del navngitte sogn.¹⁶ Samtlige lå i det senere Lom prestegjeld. En biskopsdom 20 år tidligere, i 1343, fastslo Lomprestens rett til slik reide. Det ble da henvist til et ca. 60 år gammelt brev fra kong Eirik Magnusson som påla allmuen på Lom å betale slik prestereide (DN I 287; RN II (367b)). Det ble funnet bevist at fire prester på Lom tidligere hadde fått prestereide fra sognene.

Dette viser at hovedprester hadde rett til prestereide fra sogn i sine prestegjeld senest i 1280-årene. I 1270 nevnes dessuten hovedprest på Lom (*hafvt prest a loom*) (DN XXI 1). I tillegg viser avskriften fra 1333 av brevet fra 1202–1220 (DN IV 4), der Lom omtales som hovedkirke, at ordningen med hovedkirker og prestegjeld trolig var på plass alt tidlig på 1200-tallet. I sum forstår vi at Lom var hovedkirke i et prestegjeld, og ikke en fylkes- eller tredingskirke, slik det har vært foreslått. Det indikerer at termen hovedkirke ble brukt likt på 1200-tallet som i 1570-årene da vi får en systematisk oversikt over hovedkirkene. En hovedkirke var dermed den fremste sognekirken blant sognekirkene i et bygdela som senere sammenfalt med

¹⁶ DN I 377. Sira Stein Peterssøn omtales som «soknær prestær», men sogn må her leses som «storsogn».

prestegjeldene. Vi må anta at det er slik begrepet også brukes i den eldre kristenretten, til forskjell fra «hovedkirken» i tredingen som hadde rang som fylkeskirke.

Det foreligger ikke en systematisk fortegnelse over visitaskirkene for Hamar bispedømme i middelalderen. Biskop Jens Nilssøns visitasreiser er kjent for årene 1574–1597 i det da felles Oslo-Hamar stift (Nielsen 1885: 23–74). Diplomer og fragmentarisk kildemateriale viser i alt 14 visitaskirker i tidsrommet 1333–1470. Sammen med Jens Nilssøns systematiske nedtegnelser viser dette materialet at hovedkirkene var ryggraden i biskopens visitassystem.

Utover direkte benevnelser av kirkenes status har vi satt opp et sett tilleggs-kriterier som kaster lys over kirkenes rang. Disse benyttes som indikasjoner for å komme nærmere kirkehierarkiet på 1000- og 1100-tallet.

Kriterier for identifikasjon av «fylkeskirker» i Eidsivatingslagen (= antatte tredingskirker):

Tilstedeværelse av prost. Vi kartlegger prostiene i høy- og senmiddelalder og kirkene prostene satt ved. I alt har vi identifisert 12–13 prostikirker. Med få unntak (Vågå, Heggen og Tinn) er prostikirken alltid lokalisert til prestegjeldet med størst befolkning (i 1769). Vi undersøker også om prostiene falt sammen med kjente tingkretser.

Oppbevaring av standardvekter og mål. Slike skulle etter loven oppbevares hos lagmannen (L VIII 29). Det er likevel ved sentrale kirker vi finner slike steiner oppbevart. Hertug Håkon Magnusson forsøkte å gjøre vekten i Oslo til standard vekt for større deler av Eidsivatingslagen (NgL III: 22, KLN VIII: 45). To retterbøter viser at standardvekter for større landskap ble oppbevart ved prestegårder og kirker. Det gjelder hertug Håkon Magnusson retterbøter for folket på Hadeland 1297 (NgL III: 27; RN II 882) og Kong Håkon VI Magnussons retterbøter for Østerdølene, utstedt på Nes på Romerike 1358 (DN VI 238; NgL IV: 378; RN VI 483). Østerdølene skulle justere vektene sine etter steinen på Ullinshov på Romerike (*standa aa Vllinshofue a Raumariki*), som da enten er prestegården Ullinshov på Nes, alternativt Ullensaker kirke (jf. ovenfor om navnelikhet). Det fremgår i 1297 at det skulle oppbevares normalvekter av stein i kirkene på Gran og Norderhov. Det er kun for disse tre kirkene vi kjenner slike standardvekter. Noe liknende synes å gjelde normerte alenmål.¹⁷

¹⁷ Det fantes et 20-alen langt normerende alenmål på kirkeveggen i Þingvellir på Island (KLN VIII: 46). I Norge kjenner vi alenmål på Slidredomen og Trondenes kirke, begge antatte fylkeskirker, og i vårt område på kirkene på Sørumsnes, Enebakk, Ringsaker og Hoff (Jahnsen 1987: 31), og kanskje Biri (Laudal 1951: 7).

Andre kriterier: (A) *Kirkearkitektur* kan indikere særskilt status (Ekroll 2004; Hauglid 2016): basilikaform, dekorelementet *sunken stars* og portal også mot nord i skipet.¹⁸ Sistnevnte indikerer trolig en kirke med et flertallig presteskap som gjennomfører liturgiske prosesjoner (pers. kom. Margrete Syrstad Almås). For Telemark benytter vi også *steinkirke* som et kriterium på høyere rangert kirke, da nær samtlige kirker her ble bygd i tre. (B) *Flertallig presteskap* indikerer sentralkirker. Prostene hadde domsmyndighet etter kristenretten og kunne derfor ikke ta skriftemål.¹⁹ Det var derfor nødvendig med flere prester ved slike kirker. (C) *Avlatsprivilegier*. Aktuelt for Kviteseid i Telemark. I Øysteins statutt 1395 gis det avlatsprivilegier for Kviteseid (40 dager), Bø/Tørdal og Tveit/Nissedal (20 dager), Roholt/Vrådal og Treungen (10 dager) Moland/Fyresdal og Mo (20 dager). Dette indikerer at Kviteseid hadde høyere rang enn andre kirker (Sandaaker 1986: 91–92). (D) *Krongods*. Avslutningsvis vil vi også undersøke om det var en sammenheng mellom kirkebygging og kongemakt i ulike deler av bispedømmet. Vi identifiserer kirkesteder på krongods med utgangspunkt i Halvard Bjørkviks omfattende arbeid «Det norske krongodset i mellomalderen» tilgjengelig via Riksarkivet fra 2011.

Sammenfall med regionale tingsteder («tredingsting»). Et bruddstykke av den verdslige Eidsivatingsloven gir innsyn i rettsordningen 1150–1200 (NgL II: 523; Fjeld Halvorsen & Rindal 1980: 226, 228). Det var ting for tredinger og herreder: *þriðjungsh þingh* og *heraðs þingh*, og tredingsting var likestilt med *holvu þingh* – det vil si et halvtung. Dessuten var *alykta þingh*²⁰ sidestilt med *fylkis þingh*. Rangen var dermed (1) heradsting, (2) tredingsting og halvtung, og (3) fylkesting og lagting. Vi oppfatter *holvu þingh* som *halvt tredingsting*. Det gir god mening i vår kontekst, særlig for de store prostiene: Hedmark med Østerdal og Romerike med Solør som hadde separate tingkretser forenlig med *halvtredingsting*.

¹⁸ Nær samtlige kirker på Østlandet hadde portaler i skipet kun mot vest og sør. Dette til forskjell fra Vestlandet og nordover.

¹⁹ Jf. Kong Eirik Magnussons retterbot 1280 der det heter at prester med prosti ikke kunne ha sognekirke og hemmelig skriftemål (læynlig skripta mal), se Norske Middelalderdokumenter nr. 32.

²⁰ *Alykta* tolker vi i likhet med Seip (1934: 14) som av «å lukke», det vil si et «avsluttende» ting (trolig lagtinget på Eidsvoll).

Kriterier for hovedkirker (i prestegjeld):

- Direkte benevnelse som hovedkirke i 1570 eller tidligere.
- Sted for bispevisitas i middelalderen indikerer status som hovedkirke.
- Et annet kriterium for hovedkirker er at de var sognekirker for kanniker. I og med at kannikene tidvis residerte ved domkirkene, og de var pålagt av biskopene å holde leieprester (*vicarius*) ved kirken når de selv befant seg i kannikegården (DN III 39), er forekomsten av slike også en god indikasjon.
- Belagte annekskirker.

Resultat

Her skal vi presentere våre hovedfunn. Først ser vi nærmere på inndelingen i prostier, dernest hovedkirker, bispevisitaser og kannikegjeld i senmiddelalderen. Prostiene blir også sammenliknet med kjente tingkretser.

PROSTIER OG TINGKRETSET I EIDSIVATINGSLAGEN

Vi finner i alt 12 prostier i Eidsivatingslagen i høy- og senmiddelalder (tabell 1, fig. 5). Inndelingen harmonerer med antallet provinser i *Historia Norwegie* i Opplandene omkring 1150–1175, og den stemmer med opplysninger i skaldekvad fra tiårene omkring 1030.

Vi finner to prostikirker og prostier i Gudbrandsdalen (nordre og søndre) og ett i Hedmark og Østerdalen, tre på Hadeland (Hadeland, Land og Toten), der Toten lå til «Hadeland fogderi» senere, og tre prostier på Ringerike og Romerike, og til sist tre også i (Øvre) Telemark og Numedal. En fjerde prostikirke i Telemark får vi på Kviteseid med utvidelsen av Hamar bispedømme på 1400-tallet.

Sammenfalt prostiene (tredingene) med historisk kjente tingkretser (antatte tredingskretser)? Vi går gjennom dette fra nord til sør i Eidsivatingslagen før ca. 1250. Dernest undersøker vi om disse var underinndelinger av enda større rettskretser (antatt storfylke-kretser).

Nordre Gudbrandsdalen: Vågå var tingsted for et område som tilsvarte prostiet. Tinget sto i 1336 på *Liufærwange på Vågå, «på det alltinget som ble holdt nord for Rost etter kong Magnus' [Lagabøtes] død, hvor Sigurd Eldjarn lot lese kong Sverres gavebrev på Heimdalsvatnet til Ivar Gjesling på Sandbu og hans etterkommere, og likeså kongene Håkon gamles og Magnus' stadfestingsbrev» (DN III 185; RN IV 1178). En rekke brev skiller mellom søndre og nordre luten av Gudbrandsdalen, men lagrettemenn *per se* henføres generelt til Gudbrandsdalen. Prostiet sammenfalt med en tingkrets.

Tabell 1. Middelalderske prostier i Hamar bispedømme og Romerike av Eidsivatingslagen.

Nr.	Prosti	Prostikirke	Prost (tidligste)	Nevnt	Kilde
1	Nordre Gudbrandsdalen	Vågå	Lars Anderson (1491)	1437–1441* / 1491	DN XXI nr. 362*, VII nr. 411, II nr. 745* / II nr. 966
2	Søndre Gudbrandsdalen	Fron (Listad)**	Arne Toresson Mads Gram	1437–1441 1598 (Fron)	DN XXI nr. 362, VII nr. 411, II nr. 745, Hiorthøy 1786:105
3	Hedmark og Østerdalen	Ringsaker	Mester Torleiv? Sira Haldor Jonsson? Jens Bugge	1223 1348? før 1612	HH, kap. 137 DN I nr. 314 Gravstein Ringsaker kirke
4	Toten	Hoff	Anders Ogmundsson	1368	DN nr. 399
5	Land	Fluberg	Olav Jonsson	1475	DN XXI nr. 574
6	Hadeland	Gran	Bård Prost Harald Gunnarson	1223 1417	HH kap. 137 DN I nr. 654
7	Ringerike***	Norderhov	Magister Amund Ellingsson ca. 1536–1573	Før 1536	Steinhammer 1914: 309
8	Romerike og Solør	Nes****	Torgeir erkeidegn Halvard Arnesson Sira Helge (Solør)	1223 1359 / 1364 m.fl.	HH, kap. 137 DN IV nr. 444, IV nr. 398, VIII nr. 189, DN XV nr. 69, DN VI nr. 585) Se også DN XVII nr. 801
9	Tverrdalene	Heggen	Mikkel Mattesson	1512	DN XII nr. 279
10	Tinn og Numedal	Tinn (Atrå)	Peder Olavson Mattis Olavson*****	1489 1498	DN IX nr. 399, VI nr. 624
11	Hjartdal*****	Hjartdal	Kjetil Ivarsson	1408–1507	DN XV nr. 44 m.fl.–VI nr. 646
12	Seljord	Seljord	Lars Jakobsson? Jens Larsson	1522 1538	Wille 1786: 34 DN XI nr. 650
13	Kviteseid*****	Kviteseid	Mikkel Larsson	1549	DN IX nr. 769, X nr. 735

• *Indirekte: *søndre lut* av Gudbrandsdalen nevnes 1437–1441 (jf. nr. 2).
 • ** Direkte belegg for prost på Fron: 1598 *Mads Gram, Provst over Gulbrandsdalen og Sogneprest til Froen* (Hiorthøy 1786: 105).
 • *** Superintendent Hans Rev oppnevnte etter reformasjonen magister Amund Ellingsson til prost over *Hadeland og Ringerike* Amund var først prest på Norderhov og ble forflyttet til Gran i 1534 (Steinhammer 1914: 309). Hadeland var eget prosti i 1223 og 1417 (jf. nr. 6). Prostiet Ringerike ble dermed slått sammen med Hadeland ved reformasjonen.
 • **** «Hoved-prosten» for Romerike var også erkeidegn ved Oslo domkapitel og hadde patronatsrett over Nes kirke i 1495 og 1511 (DN IX nr. 424, XVII nr. 801). På Nes nevnes prost for Solør i 1359 (DN IV nr. 398). Ellers alltid prost a *Romerike*. Dette blir å forstå slik at presten på Nes opptrådte med prostemyndighet på erkeidegnens vegne.
 • ***** Prost Mattis Olafsson for Tinn og Numedal flytter fra Tinn til Hjartdal 1499–1501, og etterfølger der prost Anders Nilsson på Hjartdal, sist nevnt 1499 (DN XII nr. 265).
 • ***** Ett brev omtaler Guttorm Ivarsson fra *Nørdrof* som «prost i Telemarken» 1470 (DN IV nr. 969, se også VI nr. 560). Tradisjonelt har *Nørdrof* her blitt identifisert med Norderhov, Ringerike. Det er åpenbart feil da vi har samme prest på Hjartdal i 1477 (DN IX nr. 373). Guttorm opererte utelukkende i Hjartdal prosti (Sauland, Bolkesjø i Gransherad og Lekkenuten/Lofthus).
 • ***** Kviteseid prosti kalles også Telemarken/vestre Telemarken. Etter at Kviteseid ble lagt til Hamar bispedømme engang etter 1400, synes presten på Hjartdal i en kort periode å ha fungert som prost for Telemarken /vestre Telemark (1494 og 1498, DN IX nr. 418, VI nr. 632), før prost igjen på Kviteseid 1549.

Søndre Gudbrandsdalen: Fron (Listad/Hundorp) var tingsted for et område som tilsvarte prostiet. Snorre forutsetter at Olavs ting på Hundorp gjaldt for søndre Gudbrandsdalen. På tinget henviser Olav til at bøndene i Lesja, Lom og Vågå (= Nordre Gudbrandsdalen) hadde tatt kristendommen. Etter suksessfulle forhandlinger

Figur 5. Kirker og prostiinnndeling i Hamar bispedømme og på Romerike i senmiddelalder. Kirkene er kartert etter Oslo og Hamar bispedømes jordebok 1574–1577. Kart ved Frode Iversen, CC BY-NC.

på Fron (= Listad og Hundorp) dro Olav videre for å kristne Hedmark, og Dale-Gudbrand lot bygge kirke i Gudbrandsdalen (trolig på Hundorp) (Hkr, Olav den helliges saga, kap. 112, 113). Snorre forutsetter dermed to tingsteder for Gudbrandsdalen: ett for Lom, Lesja og Vågå, og ett på Listad/Fron/Hundorp. Ulik vektenhet for korn i søndre og nordre Gudbrandsdalen indikerer ulike rettsområder (Steinnes 1982: 46). Prostiet sammenfalt med en tingkrets.

Hedmark og Østerdalen: Lagrettemenn fra Hedmark er kjent i 1440 (se under Land). Det omtales 24 *sorinne laurettismænd paa Hedemarckinn* på Åker ting 1567 (fra Hedmark) (DN XXII 547). Østerdalen: *logh retto mæn J austædalum* i 1396 (DN XXI 199). Ditto 1536 (DN XXI 823). Prostiet (tredingen) hadde to *halvting*.

Toten. Hoff var trolig tingsted for Toten (DN XXI 853, 1541) – *hoffz vangen rette tingstat*. Vi hører om *Laugrettismænd af Totne* i 1444 (DN XXI 429). Ditto 1532 (DN XXI 787), 1541 (DN XXI 851, 852, 853), 1567 (DN XXII 548). Det er sammenfall mellom prosti og tingkrets.

Land: (Fluberg). Det nevnes *logreto men j Lande* i 1361 (DN IX 157). Ditto 1370 (DN I 411, RN VII 77, for datering). På et ting på Eidsvoll 1440 skilles det mellom lagrettemenn fra Hedmark, Toten og Land (DN XVI 112). Prosti og tingkrets sammenfaller.

Hadeland: Granavollen på Gran var tingsted for Hadeland (DN XVI 256, 1475). En mengde brev omtaler lagrettemenn *a Hadeland* eller liknende. Det eldste fra 1361: *Laug Rættes Mender paa Hadeland* (DN XVI 22). Ditto 1377–1378 (DN VI 296), 1382 (DN IX 177), 1389 (DN I 519), 1391 (DN I 531) m.fl. Snorre omtaler kongestevne på Hadeland for Opplandene og allianse med Olav (Hkr, Olav den Helliges saga, kap. 74). Også her er det sammenfall mellom prosti og større tingkrets.

Ringerike: Flere diplomer viser Norderhov som tingsted for hele Ringerike. *Laug Rættes Mender paa Ringeriget* i 1361 (DN XVI 22). Ditto 1362 (DN XXI 112), 1406 (DN XVI 55), 1435 (DN X 161) 1458 (DN II 823), 1460 (DN III 846), 1489 (DN VIII 422) m.fl. Snorre forutsetter felles ting for Ringerike i forbindelse med kristningen (Hkr, Olav den Helliges saga, kap. 114). Egen sysselmann for Ringerike i 1346 (DN IV 297). Det var dermed sammenfall mellom tingkrets og prosti.

Romerike og Solør: *Svorne Lav Rettismænd mænd paa Rommerige* omtales i 1455 (DN XV 1455). Ditto 1470 (DN II 876), 1495 (DN IX 424), 1499 (DN X 285), 1505 (DN XII 270), 1535 (DN XXI 807, DN XXIII 396). Solør: *Logrettis Mend i Solløynum* 1405 (DN XXI 233, 1405). Ditto 1439 (DN XXI 379), 1449 (DN XXIII 96) og 1523 (DN XXI 739). Et «Solørting» nevnes i 1508 (DN XXII 72, 73). Prostiet (tredingen) har dermed to *halvting*.

Tverrdalene: Lagrettemenn *a Tverrdalenom* nevnes i 1470 (DN I 890). Biskopen hadde egen ombudsmann for Modum og Tverrdalene i 1446 (DN VIII 328). Prost for Tverrdalene på Heggen 1512 (DN XII 279). Trolig felles våpenting for Modum og Tverrdalene på Holmen (Sigdal) 1460 (DN XVIII 79; 1476, DN XII 601).²¹ Det er sammenfall mellom prosti og tingkrets.

For prostiene i **Telemark og Numedal** kan det ikke påvises en sammenheng mellom tingkretser og prosti. Prestegjeldene i Øvre Telemark var i senmiddelalderen oppnevningssenheter for Skiens lagting, og Numedal for seg (Taranger 1915: 7–8). Øvre Telemark synes å ha vært egen tingkrets. Det nevnes *lagrictomen a Tellemarcken* i 1436 (DN XI 160) (makeskifte på tvers av Lardal og Kviteseid). Ditto 1476 (DN XI 241) (sak trolig i Tinn), 1541 (DN XXI 856) (sak i Hjartdal). Det nevnes lagrettemenn på antatt prestegjeldsnivå: Hjartdal 1535 (usikker) (DN XXI 808), Kviteseid 1561: *some Laghrettes mend ij Huittesø presthegbel* (DN XXI 21), Tinn: *logreto mæn a Tinni* i 1429 (DN XV 57). Ditto 1437 (DN X 163), 1491 (DN IX 409), 1522 (DN VIII 507) m.fl. Mulig *halvting* for Numedal: *lagretisman i Nomedal* 1447 (DN VIII 332). Ditto 1463 (DN IX 344), 1488 (DN IX 398), 1491 (DN IX 410), 1492 (DN IX 411) m.fl. Heller ikke forskjeller i mål og vektsystemer viser sammenheng med prostiene. Tingsystemet i Telemark og Numedal kan ha blitt radikalt endret da øvre- og nedre Telemark (Grenland) ble forent i Skiens lagdømme, trolig i 1260-årene.

VAR PROSTIENE UNDERINDELINGER AV STØRRE RETTSKRETSETER?

Hedmark, Østerdalen og Gudbrandsdalen: I 1450 ble det i forbindelse med hyllingen av kong Christian I holdt fylkesting i Hedmark med representanter fra Gudbrandsdalen, Østerdalen og Hedmark. Hylling foregikk i henhold til gammel skikk ved *wapnatake a almanligha fylkisthinge a Heidmarkenne*» (DN III 812). Steigar-Tore fra Gudbrandsdalen ga Harald Hardråde kongsnavn på Åker i Hedmark i 1046–1147. Egen lagmannen i 1223 (*Sakse på Haug*, «hann var af Heidmork») (for nordre del av Eidsivatingslagen) (Seip 1934: 13; Iversen 2017). «Storfylket» Hedmarken hadde egen lagmann 1440 *laugmand a Heedemarchen* (DN XVI 112), 1537 *laghmannndt a Heidmarkenn* (DN XXIII 453). Det var dermed felles fylkesting og lagmann for et område med tre prostier (Nordre Gudbrandsdalen, Søndre Gudbrandsdalen og Hedmark med Østerdalen).

Toten og Hadeland: Tradisjonelt har Hadeland blitt regnet inn under *patria* Ringerike og Romerike, men det står ikke eksplisitt i *Historia Norwegie*. I forbindelse med kristningen forutsetter Snorre Toten og Hadeland som ett område (Hkr, Olav

²¹ Rett lokalt tingsted for Holmen sogn var på Vad nær 4 km sørøst for Holmen. Våpentinget på Holmen må derfor helst ha vært et regionalt ting. Lensmannen for Modum og Tverrdalene var til stede.

den Helliges saga, kap. 114) med felles konge (*ibid*, kap. 36). Tolv representanter for allmuen på Toten og Hadeland opptrer på Åker ting i 1567 (DN XXII 548). Reformen i 1293 søkte å innføre 4,5-spannmålet fra Ringerike og Romerike som standard i bygdene omkring Oslo (NgL III: 19–23; Steinnes 1982: 26–27; Pettersen 2013: 62–63). Før reformen synes *hefse*-målet (4 spann) å ha vært felles for Toten og Hadeland (og Hedmark).²² Området hadde tre prostier i senmiddelalderen (Hadeland, Land og Toten).

Ringerike (med Tverrdalene) og Romerike (med Solør). Området kalles et *patria* i *Historia Norwegie*. Det synes å ha vært felles smørmål for Romerike, Ringerike og Modum av Tverrdalene (4,5 spans *hefse*) (Steinnes 1982: 26–27). Nordmarka skiller Romerike og Ringerike fysisk fra hverandre. Sannsynligvis endret grensene seg med oppkjøp av skogs- og almeningsområder på 1600-tallet. Lå nordre Aker engang i Opplandene? *Historia Norwegie* nevner en oversvømt sølvgruve nær Oslo. Den omtales under «Fjell-landet» (Opplandene), og ikke «Sjølandet» (Viken). Gruven identifiseres normalt med sølvgruven under Akersberg. Nord for Akersberg og Aker kirke finnes flere (antatte) sakrale gårdsnavn fra førkristen tid: Torshov (*Pørshof*, 1376, gnr. 81), Disen (*Disine* ca. 1390, gnr. 86) og Ullevål (*Ullaruale*, 1309, gnr. 47). Navnene kan usikkert indikere et samlingsted for et større område. Vi finner tre prostier her i senmiddelalderen (Tverrdalene, Ringerike og Romerike med Solør).

Øvre Telemark, Tinn og Numedal ble trolig regnet som ett *patria* i *Historia Norwegie*. I *Landnámabók* (*Hauksbók*-versjonen, s. 110, kap. 314) nevnes et ting for Telemark. En herse for Telemark bodde på Tinn.²³ Sønnen, Åsgrim holdt ting med bøndene i Telemark for å avklare hvorvidt de ville betale skatt til Harald Hårfagre. Tinget fant sted ved en skog der Åsgrim ble drept av trelen til kongens mann. Torgeir hevnet drapet på sin far og utvandret siden til Island. Allitterasjonen i person- og stedsnavngalleriet er påfallende (Telemark, Tinnsdal, Torstein, Torkatla, Torlaug, Tororm, Tromøy, trell, ting, og Torumarhals) og indikerer kanskje et tapt kvad som kilde.

Et felles tingsted for Telemark og Numedal skal trolig søkes i skogsområdet mellom Tinn og Numedal. Der ferdselsårene fra Numedal kommer ned sør i Tesungdalen kjennes navnet «Tingbø» (på Vetlesbøen, gnr. 18) (Einung 1926: 74). Tingbø ligger usentralt til for Tinn, men gir mening som samlingsplass for et større område der Numedal inngår med ca. seks til åtte mil reisevei fra gårdene lengst unna. Numedal fulgte Øvre Telemark inn i Skiens lagdømme i 1260–1270 årene og fikk to

²² *Hefse*: rom og vekt mål for smør = en halv-sold. Etter reformen i 1293 forekommer både 4 og 4,5 *hefse* på Hadeland (RB: 234, 268) (Pettersen 2013: 62–63). Vi tenker at «Romerikestandard» på 4,5 (RB: 234) er sekundær på Hadeland.

²³ *Fifla vollum i Tinz dal* (også *Stardal*). Fivlabø og Stærdalen ved Møsstrand ifølge Einung 1926: 88–91.

representanter til Skiens lagting (Taranger 1915: 7–8). Det var tre prostier i dette området (Seljord, Hjartdal og Tinn med Numedal), i tillegg til Kviteseid som kom til senere.

For å oppsummere. Det kan sannsynliggjøres at prostiene (unntatt i Telemark) sammenfalt med regionale tingkretser, antatte tredingsting og halvtatt av tredinger. Det er gode indikasjoner på at prostiene utgjorde tredeler av større rettskretser, noe som styrker en tolkning av dem som tredinger (fig. 6 neste side). Vi finner konkret belegg for felles fylkesting for Hedmark (med Østerdalen) og Gudbrandsdalen. Dette er sannsynlig også for Øvre Telemark med Numedal, men mer usikkert for Toten og Hadeland. Felles ting for Ringerike og Romerike er ikke kjent, men området omtales som *patria* i 1150–75. Samlet indikerer vår gjennomgang at gamle landskap – det være seg storfylker, småkongedømmer, eller lagdømmer – var delt i tredinger som gjenfinnes i form av senere prostier.

Andre indikasjoner på fylkeskirker

ARKITEKTUR

Basilika: Følgende 13 kirker hadde skip med hevet midtrom (trekirker) eller basilikal grunnplan (steinkirker): **Gudbrandsdalen** (1. Lom (Bugge 1953), 2. Lillehammer (Bugge 1932: 6), **Hedmark** (3. Ringsaker, 4. Flesaker, 5. Brøttum (Bugge 1957: 446)), **Toten** (6. Hoff), **Hadeland** (7. St. Nikolai, [8. St. Maria?], 9. Grindåker (Bugge 1932)), **Tverrdalene** (10. Sigdal (Christie & Christie 1981: 188–190), 11. Eggedal (Christie & Christie 1981: 208–210)), **Numedal** (12. Flesberg (Christie & Christie 1981: 268–269)), **Telemark** (13. Vinje (Meyer 1922: 8)). Blant disse var det tre prostikirker: Ringsaker, Hoff, St. Nikolai (Gran). Når det gjelder Vågå har vi ikke direkte opplysninger om hevet midtrom, men den hadde nordportal i skipet og dermed (som trekirke) med stor grad av sikkerhet også hevet midtrom. *Portal i nord*: Vi finner syv kirker med portal på nordsiden, hvorav fire var prostikirker: Vågå (fig. 7 neste oppslag), St. Nikolai (Gran) og Atrå (Tinn) (Gurlitts tresnitt, 1836), i tillegg til Lom (Christie 1978), Fåberg (Schøning I: 161, Lillevold 1957: 187), Roko (Bugge 1957: 478–481) og muligens også St. Maria (Gran). «*Sunken stars*»: Vågå har detaljer i blindarkadene på vestveggen i skipet (fig. 7.2) som peker mot særskilt kongelig status tidlig på 1100-tallet (Hauglid 2016). *Steinkirker i Telemark*: Det var kun to kirkesteder med steinkirker i øvre Telemark, hvorav begge var prosteseter (Kviteseid og to steinkirker på Seljord kirkegård).

Figur 6. Forslag til storfylker, tredinger og tredingskirker i Eidsivatingslagen før ca. 1150. Kviteseid lå trolig i Borgartingslagen. Kart ved Frode Iversen, CC BY-NC.

Figur 7. Middelaldersk treskurd Vågå kirke, ca. 1100–1150. Skipet har portal både i sør (1) og nord (3). Motivet nedsenkede stjerner (4) kom til Norge fra Normandie via England. (1) Kunsthistoriker Erla K. B. Hohler ved sørportalen som har symmetrisk motstilte bevingede drager i toppen, med hodene slynget rundt portalbuen, og en løve mellom. Slike stiltrekk finnes også ved den eldste domkirken i Trondheim. (2) Nordportalen er måleriktig med 1, men har blitt avkuttet i toppen i nyere tid. (2) Amnen eldre treskurd finnes også i kirken. Foto: KHM, UiO, CC BY-NC.

FLERTALLIG PRESTESKAP

I første halvdel av 1400-tallet var det to prester ved Vågå kirke: Roland Gotskalksson og Paal Eriksson (DN XXI 391, DN III 762, DN IX 287, DN III 781). I 1488 nevnes prestene Lavrans Andersson og Nils Amundsson samtidig, i samme brev (DN XXI 629), og i 1491 omtales presten Peder Jensson som kapellan sammen med presten Lavrans Andersson (DN II 966). Trolig er dette en ordning som går langt tilbake i tid, for rundt 1300 finner vi både sira Baard (DN XXI 1, DN XXI 8) og sira Nikolas Eindridesson (Schøning I: 103) som prester ved kirken. Vågåprestens status vises også ved at Alf Karlsson i 1477 undertegner et brev som prest både på Gran (Ha-

deland) og Vågå (DN II 903), samt at Lavrans Andersson i 1491 på Vågå i tillegg hadde ombud som prost på vegne av Hamarbiskopen (DN II 966).

Hovedkirker og bispevisitaser i Hamar bispedømme

I kristenretten spesifiseres 23 hovedmesser (E9) som hovedpresten skulle kalle bøndene inn til (E 10). Disse messene foregikk da rimeligvis i hovedkirkene. I 1570-årene var det i alt 46 hovedkirker innen Eidsivatingslagen (før ca. 1250), hvorav 32 i Hamar bispedømme før ca. 1400 og 34 etter utvidelsen. Bare to eller tre kirker er omtalt som hovedkirker i middelalderen: Lom (1200–1220), Stange (1225) og mer usikkert Tretten før 1437 (Schøning I: 145). De var også hovedkirker i 1570-årene, men der Øyer avløste Tretten som hovedkirke i senmiddelalderen.²⁴

Det var i alt 10 hovedkirker i Hedmark og Østerdalen,²⁵ åtte i Gudbrandsdalen (to prostier), tre på Hadeland, Land og Toten – én i hvert prosti. Det var to hovedkirker hver på Ringerike og i Tverrdalene, og dessuten hele 14 hovedkirker i Romerike prosti. I Telemark og Numedal var det ni hovedkirker fordelt på fire prostier. Vi ser dermed fra én til 10 hovedkirker per prosti, og 14 hovedkirker når Romerike regnes med.

Befolkningen i prestegjeldene til «vanlige» hovedkirker (per 1570) varierte mellom 1600 (Vinje) og 4000 (Vang og Elverum). Størst prestegjeld hadde kirkene på Land (4400), Ringsaker (5500), Norderhov (5700), Hoff (6800) og Gran (7400), alle prostikirker. I Telemark var prestegjeldene gjennomgående mindre. Med unntak for Tinn utmerket også her prostikirkene seg med størst prestegjeld.

Ifølge eldre Eidsivatingslags kristenrett (E 32.11) hadde biskopen i Hamar om sommeren rett til fire netters veitsle (mat og mungåt) for seg og et følge på 10 personer og 10 (ride)hester og kløvhest foran. Hestene skulle fores med korn. Ved visitas vinterstid var det tilstrekkelig med fôr til seks hester. Trolig benyttet da biskopsfølget sleder og færre hester. Sogneprestene måtte trolig bidra med fastsatte andeler av føden, slik det er kjent i deler av Bjørgvin bispedømme i begynnelsen av 1320-årene der bidragene er spesifisert.²⁶

²⁴ Schøning (I: 145) refererte til lokal tradisjon på 1770-tallet om at Tretten, i stedet for Øyer, på et langt tidligere tidspunkt hadde vært hovedkirke. Jf. Hiorthøy (1786: 161). Tretten kirke hadde overraskende stor fabrica i 1570-årene, sammenliknet med andre annekskirker i Gudbrandsdalen (St. 159–160).

²⁵ Biri og Vardal er medregnet til Hedmark og Østerdalen. Disse bygdene ble lagt til Toten mellom 1514 og 1529 (Steinnes 1930: 97). Ifølge et sagn skal Torpa i Land ha tilhørt Ringsaker prosti (Kolsrud 1948: 189). Vi har ikke funnet andre belegg for det og regner derfor Torpa til Land prosti.

²⁶ En notis i Bergens Kalvskinn (1322–1323 jf. RN IV 254) viser biskopens rettigheter til kost og overnatning ved angitte kirker under visitasreiser i Sogn og Firda, samt hvilke prester/sognekirker som var ansvarlige for kosten (DN VII 98, BK: 88–89).

Tabell 2. Prosti- og hovedkirker i Hamar bispedømme. Visitaser og kannikgjeld.

Prosti middelalder (MA)	Hovedkirker (1574–1577)	Befolkning 1769	Visitaser MA hovedkirke	Visitaser MA sognekirke	Kannikgjeld
Nordre Gudbrandsdalen (3) (9764)	<u>Vågå</u>	3325	1500 (19/1) 1527 (15/1)		1270–1488
	Lesja	3673			
	Lom (Mo)	2766	1299 1313 1389 1437 (25/1 og 14/3) 1440 (22/2) 1443 (6/2) 1470 (1/2) 1498 (2/2) 1526 (4/3)		1346–1494
Søndre Gudbrandsdalen (5) (15127)	<u>Fron (Listad)</u>	4320	1458 (16/3) 1509 (4/2) 1515		1442–1598
	Gausdal	3101	1333 (25/1) 1440 (18/1) 1449 (12/1)		1460–1579
	Ringebu	2629			1458–1460
	Øyer	2205			?
	Fåberg	2872	1458 (22/3) 1464 (17/2) 1468 (6/4)		1323–1416
Hedmark og Østerdalen (10) (30143)	<u>Ringsaker</u>	5438			1351–1539
	Nes	1938			1341–1446
	Vang	3992			1468–1567
	Løten	1952			1537
	Romedal	2237			1552
	Stange	3313	1363 (3/2)		1334–1556
	Biri	2047	1421 (1/3)		
	Vardal	1560			
	Åmot	3666			
	Elverum?	Ca. 4000			
Toten (1) (6775)	<u>Hoff</u>	6775	1359 (26/2)		1336–1499
Land (1) (4430)	<u>Land (= Fluberg)</u>	4430			1337
Hadeland (1) (7406)	<u>Gran (St. N)</u>	7406		Lunner 1349 (3/6) Jevnaker 1404 (18/7)	1333–1504
Ringerike (2) (8023)	<u>Norderhov</u>	5667			1345–1384
	Hole	2359			
Tverrdalene (2) (7331)	<u>Heggen</u>	3367			
	Sigdal?	3964			
Numedal og Tinn (3) (7636)	<u>Tinn</u>	2185	1470 (9/10)	Vestfjorden 1444 (12/10)	1482
	Flesberg	2027			
	Rollag	3424			
Øvre Telemark Aust (1) (2205)	<u>Hjartdal</u>	2205	1364–1380 (22/7) 1518 (19/9)	Gransherad 1458 (15/10)	

Øvre Telemark Vest (3) (4542)	<u>Seljord</u>	1936			
	Lardal	1010			
	Vinje	1596			
Tillegg HB ca. 1400 (2) (4687)	<u>Kviteseid</u>	2707			
	Fyresdal (Moland)	1980			
Sum	34	108072	10	4	18

Figur 8. Biskopene visiterte i middelalder og senere nordre del av Hamar bispedømme om vinteren, vanligvis i januar og februar. Ferden gikk på slede over frose vann og på vintervei. Ifølge kristenretten hadde biskopen rett til underhold og fire overnattinger og før til seks hester. Figuren viser visitaskirker i søndre Gudbrandsdalen. Utsnitt av kart 1880 Kart over Kristians Amt. CC BY-NC.

Ti av 13 kirker i Hamar bispedømme med kjent visitas i perioden 1333 til 1470 hadde status som hovedkirke i 1570-årene. De tre uten var Lunner, Jevnaker og Gransherad, og dessuten «Vestfjorden» i Tinn prestegjeld (Mæl eller Dal kirke). Majoriteten av visitaskirker i middelalderen var dermed hovedkirker i 1570.

Det beskjedne kildematerialet fra middelalderen indikerer at nordre del av bispedømmet ble visitert vinterstid og søndre del sommer og høst. Det er belegg for vintervisitas ved åtte hovedkirker i nord (inkludert Toten) (fig. 8, s. 142). Samtlige 19 datosatte diplomer viser visitasreiser i tidsrommet 7. januar til 6. april. Materialet for

søndre del av bispedømmet er mindre omfattende, men samtlige syv datosatte diplomer viser reiser om sommer og høst, fra 3. juni til 12. oktober. Vi har inkludert Jevnaker og Lunner i søndre del. Vi kjenner til visitas til to hovedkirker i sør (Hjartdal og Tinn) og har i tillegg biskopsbrev fra fire steder som ikke var hovedkirker i 1570 (Lunner, Jevnaker, Granås (Gransherad) og Vestfjorden (Tinn)).

Dette mønsteret sees også for Romerike av Eidsivatingslagen i Oslo bispedømme, der visitas foregikk vinterstid (se f.eks. DN VI 448). Et liknende resemønster framtrer i biskop Jens Nilssøns systematiske oversikt over visitasreiser over 21 år fra 1574 i Hamar bispedømme. Hans 10 første reiser, over 11 år, viser sommervisitas i søndre del av Hamar bispedømme og vintervisitas i nordre del. Senere snudde han litt rundt på dette. Men av 16 reiser totalt fulgte 13 et tilsynelatende fast «geografisk» nord-sør opplegg. Alle reisene unntatt én fant sted i januar og februar eller juni og juli. Også Jens Nilssøn visiterte Romerike vinterstid.

Trolig fulgte Jens Nilssøn en mer eller mindre fastlagt praksis fra middelalderen. Han overskred for eksempel aldri fire netters opphold innen samme prestegjeld per reise. Det er samsvar med den eldre kristenretten. Han visiterte primært hovedkirkene, og overnattet innimellom ved annekskirker, eller andre steder som lå praktisk til for reisen; Jevnaker, Sauland, Sel (*Sild*), kongsgården Bredi sør for Otta og Langli (Seljord). Slike opphold utenfor visitasgårdene kan også ha vært betinget av biskopens private økonomiske interesser. Ikke sjeldent var han innom samme sted to ganger på samme reise (tur og retur). I middelalderen ser det ut til av biskopene visiterte søndre del av bispedømmet også om høsten, mens Nilssøn gjorde dette om sommeren.

Kannikegjeld i Hamar bispedømme

Vi har funnet belegg for at 18 av 34 prestegjeld i Hamar bispedømme i tidsrommet 1323–1556 var kannikegjeld (tabell 2). Dette indikerer status som hovedkirke. I Hedmark var samtlige seks prestegjeld kannikegjeld. I Gudbrandsdalen sju av åtte, bare ikke Lesja lengst unna, og med unntak for Hole også samtlige prestegjeld i Hadeland og Ringerike. Med unntak for Tinn finner vi ikke belegg for kannikegjeld blant de 11 prestegjeldene sør for Ringerike. Det er en tendens til at prostikirkene har de tidligste beleggene. Av åtte sannsynlige kannikgjeld før 1350 var fire knyttet til prostikirker (Vågå, Land, Hoff og Norderhov), og dessuten Ringsaker i 1351.

De eldste beleggene for kanniker eller leieprester ved prostikirker er på Hoff (DN III 183, 1336), St. Nikolai på Gran (DN III 192, 1337), Ringsaker (DN X 58, 1351), Norderhov (DN XXIII 69, 1402) og dessuten Nes (Ullinshov) på Romerike (DN V 148, 1341). For hovedkirkene finnes tidlige omtaler på Stange (DN III 177,

1334), Fåberg (DN II 149, 1323) og Lom (DN VIII 210, 1384). På 1400-tallet finner vi dem ved nok en prostikirke (Listad 1442, Schøning I: 127), samt ved hovedkirker som Romedal (DN XXI 975, 1552), Løten (DN XXI 825, 1537) og Østre Gausdal (DN II 835, 1460).

Kirker på krongods i Eidsivatingslagen

En kartlegging av det tidlige krongodset i Hamar bispedømme byr på en rekke meto-
diske utfordringer. Her har vi støttet oss til Halvard Bjørkviks omfattende gjen-
nomgang av krongodset i Norge.

Av de sentrale kirkestedene i Eidsivatingslagen har følgende mulig tilknytning
til kongen vurdert etter eiendomsforholdet til gården kirken sto på (Bjørkvik 1968:
186–187, 191, 205):

- Ringsaker (prostikirke)
- Norderhov (prostikirke)
- Vang ved Åker (hovedkirke)
- Stange (hovedkirke)

Særlig på Hedmark og i Gudbrandsdalen, der motstanden skal ha vært størst mot
Olavs kristningsprosjekt, er det en mulig kobling mellom sentrale kirkesteder og
kongen. Også for Norderhov på Ringerike finner vi en slik mulig forbindelse.

Også annekskirker anlagt på krongods, eller mulig krongods, støtter en tendens
til at kongen var mer aktiv i nordre del av bispedømmet i en tidlig kristningsfase. Vi
finner samlet 20 annekskirker på krongods: i søndre Gudbrandsdalen (Hundorp,
Tofte og Hove), Hedmark (Hovinsholm, Berg, Flesaker, Ottestad), Toten (Balke og
Kvem), Hadeland (Jevnaker, Kjos, Nes, Dvergsten, Horgen, Tingelstad), Land
(Garder, Hov), Ringerike (Bønsnes, Stein) og dessuten Romerike (Henni). Vi finner
ikke slike i søndre del av bispedømmet.

For å oppsummere funnene: Vi har identifisert 12–13 prostikirker og prostier i
senmiddelalderen i Eidsivatingslagen. Disse mener vi er tredelskirker av eldre ting-
landskap. Vi finner 18 kirker med vikar og tilknytning til kanniker i senmiddel-
alderen. Samtlige var hovedkirker i 1570-årene. Vi mener å ha sannsynliggjort at de
fleste hovedkirkene i 1570-årene også var hovedkirker tidligere, og at hovedkirkesys-
temet i alle fall har røtter tilbake til 1200-tallet. Vi har også påvist et geografisk system
med visitaser som harmonerer med bestemmelser i Eidsivatingsloven. Gjen-
nomgående er kildeforholdene svakere for Telemark og Numedal der vi har få indika-
sjoner på særskilt status for prostikirkene, og der det er størst usikkerhet omkring

den geografiske avgrensningen av prostiene. Atrå kirke i Tinn hadde portal i nord, og biskop Ragnars vigsling av den eldste kjente kirken på stedet er kjent fra omkring 1180 (se nedenfor, NiYR: 193–197). Dessuten var det bare to kirkesteder med steinkirker i disse tre prostiene, og begge var prosteseter.

I sum finner vi at prostikirkene hadde enkelte karakteristiske trekk. Oppbevaring av vekter kan ha vært eksklusivt for tredingskirkene, mens alenmål forekom også ved enkelte andre hovedkirker. I nordre del av bispedømmet var prostiene tingkretser, mens dette er mer uklart for Telemark og Numedal. Vi ser sterkere tilknytning mellom krongods og kirkesteder i nordre del av bispedømmet der motstanden mot kristningen skal ha vært størst. Enkelte prostikirker hadde basilikiform eller skip med hevet midtrom, men dette forekommer også for andre hovedkirker og annekskirker, og var ikke eksklusivt for prostikirkene. På Østlandet var det mange steinkirker. Vi har kun benyttet bygningsmateriale som indikasjon på kirkestatus i Telemark der nær samtlige kirker var trebygninger.

Diskusjon

Her skal vi diskutere våre funn i lys av en bredere debatt om kirkehierarki og kirkelige organisasjonsformer i tidlig- og høymiddelalder. Det er få skriftlige kilder generelt innen undersøkelsesområdet. Blant annet gikk trolig deler av arkivene i Hamar domkirke og bispegård tapt under svenske soldaters herjinger i 1567. Vi trekker derfor inn opplysninger fra de øvrige norske bispedømmene og fra den generelle kirkehistorien der slike kan bidra til å belyse våre resultater.

KRONGODS

Vi skal kort se nærmere på rollen de tre sentrale samfunnsinstitusjonene i middelalderen – tinget, kongen og kirken – hadde i etableringen av den tidlige kirkeorganisasjonen i Eidsivatingslagen. At de tidlige fylkeskirkene ble etablert av kristningskongene gjør det rimelig å anta at flere av dem ble reist på krongodsgårder i heleie, slik undersøkelser i bl.a. Trøndelag viser (Brendalsmo 2016). I Eidsivatingslagen er det derimot overraskende få sentrale kirker som er anlagt på krongods. Vi har bare funnet dette for fire av 34 sentralkirker, hvorav to prostikirker og to hovedkirker, alle i nordre del av bispedømmet, særlig i Hedmark der motstanden mot Olavs kristningsprosjekt skal ha vært størst. Motstanden var stor også i Trøndelag, ifølge Snorre.

Ifølge de tidligere omtalte skaldekvadene fra første halvdel av 1000-tallet forhandlet kong Olav Haraldsson med 11 andre ledere på Opplandene. Han hadde selv kontroll over Ringerike (*Erfidrápa Óláfs helga*, str. 2 og 7). Han skal ikke ha brukt

Tabell 3. Kriterier oppsummert for prostikirkene i Eidsivatingslagen (og Kviteseid, vestre Telemark).

Prostikirke	Vekter og alenmål	Flere prester	Tingkrets = Prosti	Mulig krongods	Høyeste avlat	Basilika (3 av 13 kirker)	Portal i nord (3 av 8 kirker)	Steinkirker (2 av 2 i Telemark)	Størrelse prestegjeld i prosti
Vågå		X	X				X		2 av 3
Fron			X						1 av 5
Ringsaker	X		X / X	X		X			1 av 10
Hoff	X		X			X			1 av 1
Fluberg			X						1 av 1
Gran	X		X			X	X		1 av 1
Norderhov	X		X	X					1 av 2
Nes	X		X / X						4 av 14
Heggen			X						2 av 2
Tinn							X		2 av 3
Hjartdal									1 av 1
Seljord								X / X	1 av 3
Kviteseid					X			X	1 av 2

tvang overfor dem, eller drept dem eller konfiskert godset deres. Ifølge Ottar Svartes kvad *Høfuðlausn* (str. 17–19) skal området Olav underla seg ha vært styrt av fem konger. *Hverr konungr* hadde flyktet fra Olav, og «Hedmarks prinsene», *heidaska jofra*, som hadde gått særlig hardt mot Olav, hadde fått straff som fortjent. De politiske lederne ble satt til side, men åpenbart var det de 11 tinglederne som Olav forhandlet med om å ta kristendommen. Også Snorres prosatekst formidler dette: Olav skal på tinget på Hundorp ha henvist til at bøndene i nordre Gudbrandsdalen hadde tatt kristendommen. Slik gikk kristningen slag i slag, tingregion for tingregion.

Vi har ingen beretning om tvang og drap av tinglederne i søndre Gudbrandsdalen, selv om «herseætta på Hundorp» sto i nært samband med småkongene på Oppplandene og til Lade-ætta (Hovdhaugen 1973: 49). I Snorres kongesaga heter det kun at kong Olav lot døpe Gudbrand på Hundorp og sønnen hans og «sette att prestar der» (Hkr, Olav den helliges saga, kap. 113). Vi har spor etter flere kirker i området, ikke bare på Hundorp.²⁷ Det sto kirker også på nabogårdene Øvre Listad (= Fron, prostikirken) (DN III 367; Skre 1984: 33–35), Hove (Hiorthøy 1786: 91, 95), Alme

²⁷ Hiorthøy (1786: 91, 95) omtalte «Levninger af en indhegnet Kirkegaard» på Hundorp. På et brev fra 1331 henger seglet til Gudþormr a Hundþorpe (DN V 91). Han kalles ikke prest i brevet, men seglet viser dette og avbilder trolig Guds hånd som holder en kalk (Nyquist 2015).

(DN III 1045) og Steig (DN II 338).²⁸ Det ser ut til å ha vært flere enn Gudbrand som lot seg overbevise av Olav.²⁹

I Eidsivatingens kristenrett finnes den ene av de to forutsetningene for å forstå at et flertall av disse kirkene kunne bygges på gårder som ikke var krongods. I denne paragrafen (E 34) gis det strenge regler for tredingsmennene i Hamar bispedømme. Dersom en tredingskirke forfalt, eller brant, skulle tredingsmennene føre tømmer til tufta innen et halvt år, og ny kirke skulle stå ferdig innen et år. Om så ikke skjedde, skulle samtlige tredingsmenn bøte 15 merker. I tillegg skulle de samme bøndene sørge for mat og øl til 30 menn og fôr til 30 hester i tre netter dersom vigslingen fant sted om sommeren, 15 hester om vinteren – men antallet menn var nok det samme. Desuten skulle de sørge for folk som kunne tjene ham og varte ham opp, og underforstått også gi ham og de 30 mennene husvære. Dette viser at tredingsmennene sto fullt og helt ansvarlige for samtlige tredingskirkers vedlikehold. Dette omfattet også kirkegårdsgjerdet (E 38). Disse forpliktelsene, samt bøtene ved forsømmelser, viser at dette må være en avtale inngått med bøndene på en tingsamling.

Den andre forutsetningen er den type forhandlinger som kong Olav Haraldsson ifølge skaldekvadene hadde med 11 andre ledere på Opplandene om at de skulle ta kristendommen. Ser vi på hvilke kirkestedsgårder som faktisk kan belegges som prostikirker på krongods, er det kun to av 12: Ringsaker og Norderhov. Av hovedkirkene kun Vang og Stange. Dette tyder på at motstanden mot kristningen på Opplandene ikke kan ha vært så stor i første halvdel av 1000-tallet. Det kan bety at bøndene i tredingene i møte med kongen og hans biskoper gikk med på å vedlikeholde tredingskirker, at disse ble bygd på gårdene til de ledende bøndene i hver treding, og at disse gårdene rimeligvis var gamle og store gårder – med mange og store nok bygninger til å kunne huse biskopen med 30 menn og hester. Vi skal også merke oss at det bare er i Eidsivatingslagen at tinget hadde rett på en andel av bøtene i kristenretten.³⁰ I denne kristenretten ble verdien på bøter over tre merker delt likt mellom kongen, biskopen og bøndene (tinget), og i Gulatingslagen mellom biskop og konge.

²⁸ Det var tett med kirker i området: på Kjørstad (JN: 15), Rolstad (Hiorthøy 1786: 92; Skre 1984: 36) og Grytting (Schøning I: 107), og på de to sistnevnte var det i tillegg selehem («klostre») (Schøning I: 106–107). Videre på Tofte (Hiorthøy 1786: 104), Isum (Hiorthøy 1786: 96) og Skurdal (Hiorthøy 1786: 102).

²⁹ Hundorp ble på et tidspunkt krongods og så overført til Mariakirken i Oslo. Ifølge Bjørkvik lå to av tre bruk av Listad, der prostikirken sto, til erkesetet på 1430-tallet (AB: 178), og det tredje var kommet til før 1510–1522 som tidligere bondegods (OE: 58). Det samme gjaldt Hove fullt ut (OE: 58). Den antatte tredingskirken på Listad ble dermed bygd på bondegods.

³⁰ E 8.3, E 25, E 32.6, E 35.4, E 36.3–4, E 37.2, E 39.5, E 45.2.

I Borgartingslagen tok kongen alt over 3 merker, og i Frostatingslagen tok biskopen alt (Spørck 2009). Dette spesielle trekket i Eidsivatingslagen må vel trolig også sees som et resultat av forhandlinger mellom konge og ting på Olavs tid.

Den politiske situasjonen var at bøndene i møte med kongen i realiteten ikke ble gitt noe valg: dersom de ikke aksepterte kristendommen og hans øvrige betingelser, ville gisler og ledere bli drept, eller lemlestet, og godskomplekser konfiskert. Noen få politiske ledere motsatte seg kristningen og tapet av makt, og disse fikk en slik skjebne. Andre aksepterte situasjonen. Det nevnes ikke i Eidsivatingslagens kristenrett (E 34) at bøndene også skulle bygge disse kirkene. Kongen må derfor ha finansiert handverkerne, og bøndene har bragt materialene frem til byggestedet, slik vi ser i Frostatingslovens kristenrett (F II 7). Når så kirken var reist, falt vedlikeholdet på bøndene. Til gjengjeld skulle kongen skaffe dem biskoper, samt prester som «kunne sin tjeneste» (E 31.4), mot at bøndene svarte biskopen – og etter hvert også hovedkirkeprestene – den årlige reida.

PROSTIENE

Tidligere er det blitt hevdet at prostedømmet i Norge neppe ble alminnelig før etter Sættagerda i 1273, at en konsekvent gjennomføring av inndeling i prostedømmer bare kan påvises for Oslo bispedømme, og at det kunne observeres «en regresjon til eldre former» slik at prostedømmet ble assimilert av årmannsombudet. Seip påpeker også at prostedømmene i Oslo bispedømme hadde samme grenser som de verdslige systemene, noe som ikke fantes i de andre bispedømmene (Seip 1942, Hamre i KLN M XIII: 540–541).

Vi kan med rimelig grad av sikkerhet si at vi har identifisert de 12 *tituli majore ecclesia* i Eidsivatingslagen ved hjelp av i første rekke prostikirkene. En undersøkelse av andre bispedømmer viser at flere av de kirkene som er blitt oppfattet som fylkeskirker også her var prostikirker.³¹

Den danske historikeren Troels Dahlerup sporer røttene for prosteembetet tilbake til benediktinerne og deretter til augustinerne og premonstratenserne, og der prosten ble abbedens viktigste medhjelper. Det var vanlig at de eldste domkapitlene ble ledet av en prost, og domkanniker med lokaladministrative oppgaver kaltes proster. I Danmark nevnes den første lokalprosten i 1140, og før 1200 var hele kirke-

³¹ I Bergen: Stedje (1358, DN VIII 169) og Vangen (1364, DN I 383); i Nidaros Mære (1403, DN II 574), Byneset (1342, DN IV 268), Hadsel (1432, AB: 164) og Tromsø (1432, AB: 169), samt Kvernes (1589, Thr.R.: 68); i Oslo Gjerpen (1315, DN X 12) og Nes på Romerike (1359, DN IV 398); i Stavanger Eidfjord (1417, DN IV 803), Slidre (1324–1327, PN: 24) og Vanse (1285, DN XII 8). Dette er kun belegg eldre enn ca. 1400, og samtlige kirker ligger sentralt i sine respektive landskap.

provinser inndelt i prostier. I en viss utstrekning ble prostiene på Jylland knyttet til sysselinnndelingen. Spesielt i Nord-Europa tilsvarte betegnelsen prost om kirkelige lokalebetsmenn det man lenger sør kalte landdekaner eller erkedegner. Samme utvikling som i Danmark fant sted i det samme tidsrom i Nord-Tyskland, og i deretter Sverige på 1200-tallet. I England baserte inndelingen av erkediakonater seg på de gamle *shires* (i Tyskland på *Gau*) (Dahlerup i KLN M XIII: 537–540). I Norge dukker betegnelsen prost (*sira profastr*) opp på begynnelsen av 1200-tallet i form av en runeinnskrift fra Bryggen i Bergen funnet i 1981 (RN I 537). Siden hører vi om proster på riksmøtet i Bergen i 1223. Det er med andre ord ikke usannsynlig at prosteembetet hadde dype røtter i Norge også. At et fenomen ikke er omtalt i skriftlige kilder i samtiden betyr ikke nødvendigvis at det ikke eksisterte. Fravær av samtidsomtale kan dessuten skyldes at kilder er gått tapt i ettertid (Pettersen 1992: 16).

De norske kristningskongene hadde nære forbindelser med hoffet i Wessex. Derfra fikk de med seg misjonsbiskoper. Det var også tett kontakt med kirkeledere i Danmark og Nord-Tyskland, særlig på Østlandet der flere av misjonsbiskopene kom fra Ribe og erkebispedømmet Hamburg-Bremen (Taranger 1924). Kunnskapen om prostier må ha eksistert i Norge tidlig på 1100-tallet. Det er derfor sannsynlig at vi skal søke en første etablering av prostedømmer også i Norge i dette tidsrommet. Ifølge Firenze-listen fra Pave Calixtus' tid (1119–1124) lå Norge og Sverige da under *Provincia Danorum* – den danske kirkeprovinser opprettet i 1104 med sete i Lund (Nyberg 1991).

Alternativt kan det tenkes en situasjon lik den i Uppsala bispedømme. Der fantes det på 1160-tallet en prost i hvert av områdets tre folkland. I 1298 ble det bestemt å erstatte de tre landprostene med 25 heradsproster, men det tok lang tid før dette ble effektivt, muligens fordi de mektige folkland-prostene – som også var prelater i domkapitlet – ikke vil gi fra seg makten (Lovén 2009; Smedberg udat). Tilsvarende kan det for eksempel ha vært to mektige proster i Eidsivatingslagen med sete på Gran på Hadeland og kanskje Ringsaker på Hedmark. Kanskje var det de to som representerte Hamar bispedømme på riksmøtet i 1223? Begge kirkene står seg ut, bygningsmessig, nærmest som små domkirker, slik Jens Kraft (1822: 207) skrev eksplisitt i 1822 om St. Nikolaikirken på Gran, og som Schøning antydte for Ringsaker. Det nære sammenfallet mellom tingkretser og prostier i Eidsivatingslagen, og prostisystemet i Danmark, som etter politiske forhold å dømme er mer relevant for Østlandet og Viken, gjør at vi fester mer lit til den «danske modellen» med selvstendige landproster – *praepositus rurales* alt på 1100-tallet. Oddrun Kårstad (1953: 35) har foreslått at landsprostene ble organisert som oppkrevere under en hovedprost (erkedegner) ved Hamar domkappel, men dette er usikkert.

Det kunne også tenkes at det i den eldste tiden satt en årmann ved hver fylkeskirke, og at denne tjente både kongen og biskopen. Biskopsårmannen nevnes ved flere anledninger (E 12, 30, 32 m.fl.), men samtidig fantes det anledninger der bøter skulle deles mellom konge, biskop og bøndene (E 8, 25, 39 m.fl.). En felles årmann i den eldste kristne tiden er ikke utenkelig, i og med at det var kongen og hans biskoper som da rådet bispeseter, fylkeskirker og hovedkirker. Forbudet i 1310 mot at kongens syssele menn kunne være biskopsårmenn peker mot felles opphav. Kongens årmenn hadde en *årmenning*, og denne må ha dekket større områder. I Trøndelag ser det ut til å ha vært en kongsårmann i hvert fylke, mens det var få slike i Gulatingslagen (Sveaas Andersen i KLN M XX: 449).

Det finnes med andre ord gode argumenter for at prostiene i Hamar bispedømme ble etablert i tidlig kristen tid, muligens allerede i løpet av 1100-tallet, om ikke før, under Viken bispedømme, og at årmennene satt ved tredingskirkene sammen med tredingspresten. Rundt 1200 kan det være at årmennene ble skiftet ut med proster. Kirkens grunnleggende konservatisme og ideer om apostolisk suksjon³² tilsier kontinuerlig tradisjon for proster ved disse kirkene. Når kildebeleggene er få kan det også være fordi prosteembetet rettet seg innover mot kirkens organisasjon, som økonomisk og moralsk kontrollmekanisme. Prosten var revisor og retts-håndhever, og spilte en avgjørende rolle for kirkens økonomi, noe som ikke ble flagget høyt utad.

Kristenrettene viser at biskopen skulle gjennomføre konfirmasjon en gang i året i *hovedkirken i tredingen* i Eidsivatingslagen, og i hvert fylke (i fylkeskirkene) i andre lagdømmer (E 32.7; G 8; F II, 44; Carl-Gustaf Andrén i KLN M VIII: 693). Konkrete opplysninger kjennes bare fra fylkeskirken Stein på Byneset, Orkdal fylke i Trøndelag i 1342, der biskopen ba befolkningen etter gammel sedvane om å bringe barna til «ferming» (DN IV 268). Sannsynlig foregikk denne konfirmasjonshandlingen i Eidsivatingslagen primært ved de 13 prostikirkene vi har identifisert som tredingskirker. I «Ringsaker treding»³³ omfattet årskullene i konfirmasjonsalder 555 personer i 1769.³⁴ Det var færre mennesker i middelalderen. Trekker vi fra 40 % fra 1769 tallene, får vi ca. 330 konfirmanter per år til Ringsaker, det største prostiet, og rundt 50 til Fluberg

³² Apostolisk suksjon er en kristen doktrine som hevder at kirken er den åndelige etterfølger etter apostlene. Suksjonen blir sikret gjennom den ubrutte rekken av biskoper, slik at det går en rett linje tilbake til apostlene.

³³ = prostiene Hedmark og Østerdalen i 1769 uten Tynset og Tolga.

³⁴ 2258 gutter og 2179 jenter i alderen 8 til 16 år. Tallet fremkommer ved å dele antallet på åtte år. Tolga og Tynset er trukket fra. Vi har lagt til et estimat på 150 x 2 for Idre og Särna (Folketellingen 1769: 118, 120).

i Land og kanskje bare 25 konfirmanter til Hjartdal i Telemark, det minste prostiet i bispedømmet. En overkommelig oppgave for biskopen.

UTVIKLINGEN AV HOVEDKIRKESYSTEMET

Vår undersøkelse indikerer at det i Hamar bispedømme allerede svært tidlig eksisterte ikke bare én hovedkirke i hver treding (landskap), men også hovedkirker på det administrative nivået under tredingskirkene. Sammen utgjorde disse kirkene ryggraden i biskopens visitassystem.

Hovedkirker hadde prestegjeld, og i alle norske bispedømmer forekommer prestegjeldsbetegnelsen sent. Det har derfor vært vanlig å oppfatte systemet med hovedkirker som ungt, etablert i senmiddelalderen som respons på prestemangel etter Svartedauden. Vi finner derimot at prestegjeldene er betydelig eldre, fra 1200-tallet om ikke før. Hovedprestene skulle «lage kors og skjære dem til før alle messedager, så mye før som de vet at budveien er» (E 10.1). En rimelig tolkning av den siste halvsetningen viser at det må dreie seg om et mindre område innen tredingen og ikke hele tredingen, i og med at veien de måtte gå eller ri med beskjeden om messedager måtte være overkommelig for rask varsling. Disse messedagene er omtalt i kristenretten (E 9), 23 i alt. Videre faller det rimelig å anta at befolkningen på denne måten ble kalt til messe ved hovedkirkene, i og med at det var prestene der som var pålagt å sende ut denne formen for budstikke. Det heter videre (E 31.4) at biskopen skulle skaffe befolkningen prester som var teologisk kompetente (*þa er hann uæit at kunnasto hafa til*). Dette viser trolig også til prestene ved hovedkirkene. Både Lom og Stange kalles dessuten hovedkirker på 1200-tallet, noe som ofte, etter vårt syn, feilaktig har blitt tatt til inntekt for at det dreier seg om tredingskirker.

I Bergen bispedømme kjennes det annekser tidlig på 1300-tallet. *Pavelige Nuntiers regnskaper* og *Bergens Kalvskinn* nevner et antall kirker med annekser (*cum capella*), og i enkelte diplomer fra samme tid som *cum capella sibi annexa*. Vi har tidligere vist til at befolkningen i Lom prestegjeld i 1363 ble dømt til å fortsette å svare reide til hovedpresten på Lom. Denne tradisjonen er belagt senest 1280-tallet, men praksisen går rimeligvis tilbake til tidlig kristen tid, som kompensasjon for at hovedprestene holdt messe på de viktigste helligdagene i året. En annen metode for å identifisere prestegjeld i praksis har vi et eksempel på fra Ringsaker i 1370. Da blir gården Kinne i Brøttum sogn sagt å ligge i Ringsaker sogn (DN IX 165), altså en form for storsogn.

Hovedkirkesystemet skal derfor oppfattes som en sentral del av kongens og biskopens kirkeorganisasjon i Eidsivatingslagen i tidlig kristen tid, sammen med biskopenes residenskirker og tredingskirkene. I den eldste tiden skjedde bispevisitasene

minimum ved fylkeskirkene (*hovedkirken i hver treding*) (E 32.7), men over tid må visitas ha blitt utvidet ettersom nye hovedkirker ble etablert og systemet mer finmasket. Biskopen hadde et administrasjonssenter for søndre del av bispedømmet på Storøya i Hole fra 1200-tallet (Hommedal 1999). De få datosatte brevene indikerer at Storøya ble benyttet utenom visitassesong. Storøya kan også ha vært en av flere residenskirker som biskopene på Østlandet opererte ut fra i tiden før det ble etablert faste bispeseter i dette landskapet.

KANNIK OG LEIEPREST

Kannikeinstitusjonen oppsto ved etableringen av det norske erkesetet i 1152–1153 og representerte en organisering av kirkeprovinsen i tråd med resten av pavekirken. Kannikene utgjorde et domkapittel, og dets oppgave var å foreta bispevalg, ta del i den geistlige jurisdiksjonen og bispedømmets forvaltning og være biskopens rådgivere, samt å gjøre gudstjenesten praktfull og høytidelig (Hübert 1922: 17–18). Kannikegjeldene vi har påvist var lokalisert til de beste jordbruksbygdene med størst befolkning, og var dermed de «feiteste» kallene i bispedømmet.

Det er uklart hvor mange kanniker det var i Hamar domkapittel, men det var åtte prebender i 1540 (NRJ IV: 554–556). Sju av disse hadde navn etter gårder på Stange, Toten, Løten, Vang, Nes og Gran. Minst fem av disse fikk pavelig beskyttelse allerede i 1234 av pave Gregor IX i dennes vernebrev til Hamars biskop og hans domkapittel.³⁵ Trolig representerer prebendene den tidligste noenlunde stabile avlønningen av kannikene. Samtidig kunne et økende antall alterstiftelser, som det var 12 av i 1540, også gi inntekter til kanniker eller hjelpeprester som betjente disse altrene i domkirken. Det er også et spørsmål om noen av de påviste kannikegjeldene var regulære, altså institusjonalisert, med røtter i opprettelsen av domkapitlet. I så fall kan det neppe ha vært mer enn sju–åtte slike (antallet prebender). Av de 18 kannikekirkene vi har påvist var faktisk åtte prostikirker, altså tilsvarende antallet prebender. Men dette må være tilfeldig. Hvorvidt kannikekirkene var faste *Collegium Canonicorum*, i Schönings terminologi, eller midlertidige etableringer, forblir uklart. Samlet ser vi at 10–12 kannikegjeld kan følges over 100 år, noe som tyder på institusjonalisering. Det gjelder prostikirkene Vågå (fra 1270), Fron (sen), Ringsaker (fra 1351), Hoff (fra 1336) og Gran (fra 1333), i tillegg til flere prominente hovedkirker. Dessuten var prostikirken Nes den eneste kirken på Romerike med tidlig belegg som

³⁵ DN I 14, RN I 639. Prebendegårdene var følgende: Gautstad (18–19, Stange), Alm (84, Stange), Hammerstad (15, Toten), Høllingstad (206, Løten), Vidarshof (11, Vang), Kise (124–126, Nes) og Horgen (279–280, Gran). Gitt riktig identifisering, mangler Alm og Vidarshof i vernebrevet 1234, se RN I 639 for identifisering, ikke Kolsrud (1911) eller Kårstad (1953).

kannikegjeld, men da under Oslo bispedømme. Samlet hadde hele åtte av 12 prostikirker kobling til kanniker i Hamar.

I Oslo bispedømme er de eldste opplysninger om kanniker eller leieprester fra Ås på Follo i 1330 (DN I 209), i Stavanger fra Sola på Jæren i 1273 (DN II 15), i Bergen fra Kinsarvik i Hardanger i 1232 (Olafsen 1903: 11), og i Nidaros fra Olavskirken i Nidaros i 1252 (DN II 9). I samtlige bispedømmer øker antallet kanniker og leieprester utover på 1300- og 1400-tallet. Dette faller godt sammen med resultatene fra vårt område. Kannikegjeldene i Bergen og Nidaros bispedømmer ble opprettet i løpet av 1200-tallet for å gi kannikene et bedre inntektsgrunnlag, da prebendene kastet lite av seg (DN V 7, DN II 9). Motivasjonen må ha vært den samme også i de andre bispedømmene.

KIRKEARKITEKTUR

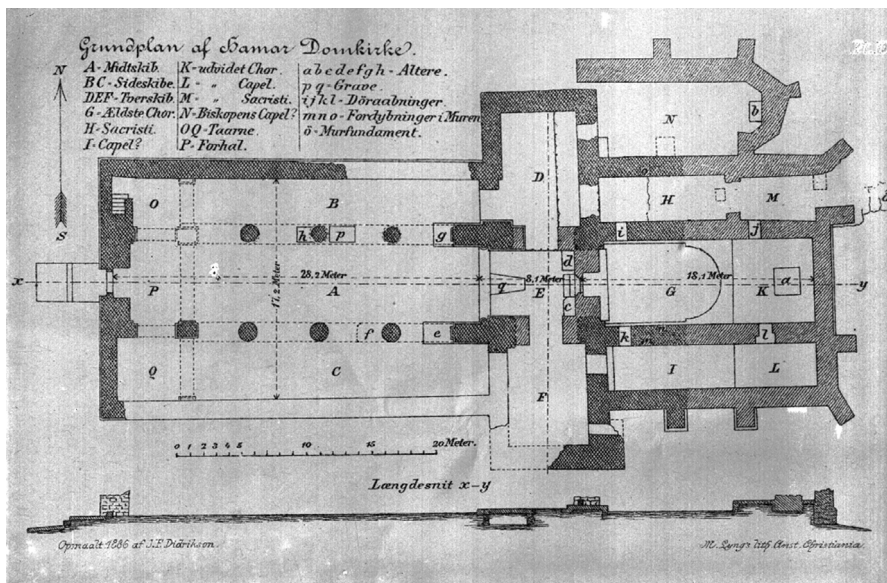
Vi har undersøkt stil- og bygningstrekk som kanskje kunne skille tredingskirkene fra andre kirker. Kildematerialet er ikke stort og mange kirker har blitt revet eller ombygd siden 1100-tallet. Selv om resultatet ikke er entydig, fremtrer noen tendenser.

«Forsenkede stjerner» på portaler og kapiteler kan indikere kongelige oppdragsgivere (Hauglid 2016). Dekorelementet ble skapt i Normandie på 1000-tallet, og ble benyttet i kongelig byggevirkosomhet i England etter invasjonen i 1066. Ellers er dette elementet bare kjent på kirkebygg fra tidlig 1100-tallet i Norge. Det gjelder Nidaroskirkene St. Olav, St. Nikolai og Kristkirken, som sagaene opplyser at kongen lot oppføre, samt Nærøy kirke i Namdalen, Vestby kirke på Follo, Alstahaug og Tilrem på Hålogaland, og dessuten vår tredingskirke på Vågå i Gudbrandsdalen (Hauglid 2016).

Kirker med basilikaform var trolig beregnet for et større antall mennesker. I Eidsivatingslagen gjaldt det domkirken på Hamar sammen med de sentrale kirkene på Ringsaker, Nikolaikirken på Granavollen og trolig også Mariakirken der, samt også Hoff kirke på Toten. Men også kirkene på Lom, Mælum (Brøttum), Lillehammer, Sigstad (Biri), Holmen (Sigdal), Hovland (Eggedal), Flesberg i Numedal og Grindåker på Hadeland hadde den samme grunnplanløsningen. Det viser at basilikaform ikke var eksklusiv for domkirken og prostikirkene.

Kirkene øst for Lindesnes og på det indre Østlandet har normalt ikke nordportal i skipet – unntatt domkirker og enkelte sentralkirker. Byggeskikken kom trolig med kirkebyggere fra Jylland, der tradisjonen er den samme. Kirker med nordportal i Hamar bispedømme er – foruten domkirken – Vågå, Atrå (Tinn), Mariakirken og trolig også Nikolaikirken på Gran, samt Lom, Fåberg og Roko i Løten, sistnevnte med spesielle funksjoner for pilgrimer.³⁶ Et eventuelt flertallig presteskap ved tred-

³⁶ Roko, se Bugge 1957: 478–481.

Figur 9. Det var minst fem kanniker ved Hamar domkirke i 1234, og åtte i 1540 da kirken også hadde 12 alterstifelser. Altrene fungerte som «små kirker» inne i domkirken og var blant annet lokalisert ved søylene i skipet (e, f, g, h, p). Det eldste koret, med apsis (G), kan ha tilhørt den eldre steinkirken. Domkapitlet på Hamar var lite og følgelig var det få stoler med fast inntekt (prebende) i koret (kanskje 4+4). J.F. Dietriksons grunnplan av Hamar domkirkes ruin, oppmålt i 1886. CC BY-NC.

ingskirkene skulle gjennomføre prosesjoner ved feiring av årets sentrale høytider. Koret var utgangspunktet for prosesjonen. Prosesjoner fulgte sannsynligvis solens gang, ut sørportalen, rundt i egnen og eventuelt inn gjennom nordportalen (Syrstad Andås 2019).

Selv om flertallet av kirkene som har ett eller flere av disse trekkene ovenfor er kjente tredingskirker eller hovedkirker, forekommer både nordportal og basilikaform ved enkelte kirker som ikke er kjent som sentralkirker i skriftlige kilder. Byggemåten kjennetegner derfor ikke utelukkende kirker på øverste trinn i kirkeorganisasjonen, men synes å være foretrukket for kirker med høy rang.

For kirkene i Telemark gir det foreliggende kildematerialet lite hjelp til identifisering av sentralkirker. To runeinnskrifter fra tredingskirken Atrå (revet 1833) forteller om vigsling og vedlikehold (NiYR: 193–194). Den lengste innskriften lyder

i oversettelse: «Ragnar biskop viet denne kirke; da fulgte ham, fulgte da Tord kapellan og Einar Navar og Trond munk og Torstein Røde og Trond Kinn, og han ristet disse runer». Ragnar var biskop frem til 1188/1189, og han vigslet altså den nye stavkirken. Utgiveren daterer innskriften til omkring 1180, og på språkhistorisk grunnlag identifiserer han runeristeren som hjemmehørende i øvre Telemark. Den andre innskriften lyder: «Dette er Guds hus, og Gud velsigne den som lot gjøre (det), og likeså hver den som vedlikeholder (det)». Utgiveren mener innholdet viser at innskriften i tid står ganske nær den første innskriften. Med tanke på at vi allerede har identifisert Atrå som prostikirke, er det ikke urimelig å oppfatte flertallsformen i «... hver den som vedlikeholder det» som en referanse til tredingsmennene som nevnes i E 34 å ha kollektivt ansvar for vedlikehold av tredingskirkene (fig. 10).

Figur 10. Denne kirken på Atrå i Tinn ble vigslet omkring 1180 av biskop Ragnar av Hamar, slik en runeinnskrift på en utvendig veggplanke i kirkens nordvestre ende vitner om. Biskopen hadde med seg fem navngitte menn i følget under vigslingen, deriblant sin kapellan og en munk. Det er kjent prost for Tinn og Numedal på Atrå i 1489. Kirken hadde nordportal og var trolig tredingskirke. En annen runeinnskrift fra om lag samme tid lyder: «Dette er Guds hus, og Gud velsigne den som lot gjøre (det), og likeså hver den som vedlikeholder (det)». Det var en påminnelse om vedlikeholdsplikten som påhvilde tredingsmennene etter kristenretten. Tresnitt av L. Gurlitt 1836. CC BY-NC.

Det er kjent proster ved kirkene i Kviteseid og Seljord – de eneste steinkirkene i øvre Telemark. Stein som byggemateriale synes her å ha vært forbehold fylkeskirkene. Seljord var et viktig sted, da det her – som på Granavollen – faktisk sto to steinkirker på samme kirkegård. Den andre kirken var dedisert St. Hallvard. Den høye statusen til Kviteseid bekreftes også av avlatsprivilegiene som biskopen i Oslo ga i 1395 da området fremdeles lå under Oslo bispedømme (DN IX 186). Vi sier oss enige med Odd Sandaaker som karakteriserer den som «hovudkyrkja og den eldste kyrkja i distriktet, ein *titulus major* i ei opphaveleg storsokn. Ei *mater ecclesia* for dei andre kyrkjene vest for Bandakvassdraget» (Sandaaker 1986: 91–92).

I sum viser denne gjennomgangen at hovedkirkene i hver treding (fylkeskirkene) har flere fellestrekk i tillegg til å være prostikirker. Standardisert mål og vekt ble oppbevart ved flere av dem, de har kanniker og leieprester, felles bygningsmessige trekk, og i ett tilfelle dekor som indikerer kongen som byggherre. Dette er trekk de har til felles med et antall hovedkirker også. Selv om det kan spores en tendens, er bildet likevel ikke entydig. Enkelte trekk kan også observeres ved hva vi etter kildene vil karakterisere som regulære sognekirker. Det viktigste fellestrekket for fylkeskirkene er likevel at de er prostikirker, og at disse fordeler seg med én i hvert landskap – eller *provincia*.

I norsk sammenheng skiller Eidsivatingslagen seg ut ved å ha tre fylkeskirker per enhet som var opphavet til tredelingen. Den tradisjonelle oppfatningen for Frostatingslagen har vært at det var én fylkeskirke i hvert av de gamle trønderfylkene, eventuelt flere i noen fylker (Brendalsmo 2016). I Bjørgvin bispedømme av Gulatingslagen forutsettes det åtte fylkesprester i fire fylker i 1328, altså to i hvert fylke (DN VII 127; RN IV 609). Også i Borgartingslagen synes det å ha vært to fylkeskirker i hvert fylke (unntatt i Grenland).

Geografi kan være noe av forklaringen. Hamar var det største bispedømmet i Sør-Norge og avstandene store. Ferdsel sør i bispedømmet gikk over land i en vanskelig topografi som biskop Jens Nilssøn ofte beklaget seg over, men også med båt over større innsjøer som Randsfjorden, Tyrifjorden og Tinnsjø. Vår undersøkelse viser at biskopene visiterte søndre del av bispedømmet sommer og høst. I nordre del av bispedømmet gikk ferdselen på vintervei med hest og slede over store sjøer og vassdrag som Mjøsa og Lågen. Denne års-syklusen gir god mening i lys av transportlandskapets naturlige forutsetninger.

Oppsummering

Tidligere forskning har ikke kommet frem til en enkel og fungerende beskrivelse av, eller forklaring på, den tidlige kirkeorganiseringen i Hamar bispedømme i tiden før

dets etablering 1152–1153. Noe av forklaringen er trolig at forskerne gjorde sine tolkninger av Eidsivatingens kristenrett med utgangspunkt i én blant flere kategorier kilder, men uten å relatere angjeldende kilde til senmiddelalderens kirkeorganisasjon. Ved å ta utgangspunkt i *Historia Norwegie* og de senmiddelalderiske prostiene mener vi det har latt seg gjøre å identifisere de tidlige fylkeskirkene i denne nordre delen av det gamle Viken bispedømme.

I Eidsivatingslagen var det sentralkirker i hver av de 12 provinsene omtalt i *Historia Norwegie* 1150–1175. Provinsene kan føres tilbake til Olav Haraldssons tid – muligens også tidligere. Dette var de egentlige tredingene i Eidsivatingslagen, og de sammenfalt med prostiene i senmiddelalderen. Tredingskirker i Eidsivatingslagen svarte til fylkeskirker i andre lagdømmer. Vi har videre avvist at tredingene på Romerike kan danne modell for en eldre geistlig organisering. Sammenliknet med tidligere forskning går noen kirker derfor ut som tredingskirker: Sørums, Ullensaker, Vang, Stange og Lom. Nye kommer i stedet til: Fron, Vågå, Fluberg, Heggen, Tinn, Hjartdal, Seljord og Kviteseid, mens det er enighet om Nes, Ringsaker, Hoff, Gran og Norderhov kirker. Dette gir 13 tredingskirker. Den trettende er Kviteseid, som lå i nedre del av Vest-Telemark, et område som ble overført fra Oslo til Hamar bispedømme på 1400-tallet.

Et annen vesentlig relasjon vi har kunnet påvise, og som kan sies å være en politisk forutsetning for den tidlige kirkeorganiseringen, er tilknytningen til et eldre rettssystem. Kristningskongenes tidlige kirkeorganisasjonen synes å ha blitt lagt oppå et slikt, noe som kan leses som et behov for legitimitet gjennom kristningen som ledd i riksdannelsen. Etter forhandlingene som fant sted omkring 1020 ble Olav og lederne i Opplandene enige. Fire eldre rettsområder ble delt inn i kirkelige tredinger, og tredingsmennene, det vil si tinglyden, påtok seg vedlikeholdet av de nye fylkeskirkene – én i hvert større tinglag. De 12 tinglagene fantes allerede. Gustav Storm har pekt på ulike mål- og vektsystemer som hovedbegrunnelse for at de fire store områdene omkring 1150–1175 var eldre lovområder. Det skal ha vært fire kongedømmer i Opplandene på Olavs tid, i tillegg til Valdres. Alternativt kan de fire enhetene opprinnelig ha vært politiske enheter og småkongedømmer. Til grunn for den tidlige kirkeorganisasjonen på det indre Østlandet lå derfor gamle kongehyllingskretser og tingområder.

Fylkeskirkene og prestene der var kristningskongenes viktigste redskap for å sikre rett kristen praksis ute i distriktene, slik denne var nedfelt og påbudt i kristenretten og vedtatt av bøndene på tinget. Ved sine visitaser skulle kongens biskop sikre at alle lokale prester var egnet til å utføre de kirkelige handlinger, om ikke hadde han rett til å avsette dem. Dette sikret kongen teologisk hegemoni, et viktig supplement til militær overmakt.

Kilder

- AB = *Aslak Bolts jordebok*, utg. Jon Gunnar Jørgensen. Oslo: Riksarkivet, 1997.
- B = *Borgartings eldre kristenrett*. I *De eldste østlandske kristenrettene*, utg. Eivind Fjeld Halvorsen & Magnus Rindal. Norrøne tekster 7. Oslo: Riksarkivet, 2008.
- BK = *Bergens kalvskinn*, utg. Ole-Jørgen Johannessen. Kildeutgivelser fra Riksarkivet 3. Oslo: Riksarkivet, 2016.
- CE = *Catholic Encyclopedia*. <http://www.newadvent.org/cathen/> (besøkt mars 2020)
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*, bind I–XXIII. C. C. A. Lange, C. R. Unger m.fl. Christiania/Oslo: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, Riksarkivet m.fl., 1847–2011.
- E = *Eidsivatings eldre kristenrett*. I *De eldste østlandske kristenrettene*, utg. Eivind Fjeld Halvorsen & Magnus Rindal. Norrøne tekster 7. Oslo: Riksarkivet, 2008.
- ERFIDRÁPA ÓLÁFS HELGA = Sigvatr Þórðarson, *Erfidrápa Óláfs helga*, utg. Judith Jesch. I Diana Whaley (red.), *Poetry from the Kings' Sagas 1: From Mythical Times to c. 1035*, 665–697. *Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages 1*. Turnhout: Brepols, 2012.
- F = *Frostatingsloven*, overs. Jan Ragnar & Jørn Sandnes. Norrøne bokverk. Oslo: Det norske Samlaget, 1994.
- FOLKETELLINGEN 1769 = *Norges første folketelling 1769*. Oslo: Statistisk sentralbyrå 1980.
- G = *Den eldre Gulatingsloven*, utg. Bjørn Eithun, Magnus Rindal & Tor Ulset. Norrøne tekster 6. Oslo: Riksarkivet, 1994.
- GULATINGSLOVI, overs. Knut Robberstad. 4. utg. Norrøne bokverk 33. Oslo: Det norske Samlaget, 1981.
- HISTORIA NORWEGIE, utg. Lars Boje Mortensen & Ingrid Ekrem, overs. Peter Fisher. København: Museum Tusulanum Press, 2003.
- HKR = *Heimskringla*, overs. Anne Holtsmark & Didrik Arup Seip. I *Norges kongesagaer*, bind 1–2. Oslo: Gyldendal, 1979.
- HÖFUÐLAUSN = Óttarr svartí, *Höfuðlausn*, utg. Matthew Townend. I Diana Whaley (red.), *Poetry from the Kings' Sagas 1: From Mythical Times to c. 1035*, 739–766. *Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages 1*. Turnhout: Brepols, 2012.
- HH = *Håkon Håkonssons saga / Soga om Håkon Håkonsson*, overs. Finn Hødnebo / Kr. Audne. *Norges kongesagaer / Noregs kongesoger 4*. Oslo: Gyldendal / Det Norske Samlaget, 1979.
- JN = *Biskop Jens Nilssøns Visitasbøger og Reiseoptegnelser 1574–1597*, utg. Yngvar Nielsen. Kristiania: A. W. Brøgger Bogtrykkeri, 1885.

- KLNM = *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bind I–XXII. København: Rosenkilde og Bagger, 1956–1978.
- KONG CHRISTIAN DEN FEMTES NORSKE LOV. Christiania: Boghandler Cappelens Forlag i det Lundhske Bogtrykkeri, 1833.
- L = *Magnus Lagabøters Landslov*, overs. Absalon Taranger. Kristiania: Cammermeyers boghandel, 1915.
- LANDNÁMABÓK (*Hauksbók*), utg. Finnur Jónsson. *Landnámabók I-III: Hauksbók; Sturlubók; Melabók*. København: Kgl. nordiske oldskrift-selskab, 1900.
- NG = *Norske Gaardnavne. Oplysninger samlede til Brug ved Matrikelens Revision*, bind I–XIX, red. Oluf Rygh m.fl. Kristiania, 1897–1924.
- NGL = *Norges gamle Love indtil 1387*, bind I–V, utg. Rudolf Keyser, Peter Andreas Munch, Gustav Storm & Ebbe Hertzberg. Christiania: Grøndahl & Søn.
- NIYR = *Norges innskifter med de yngre runer*, bind II, utg. Magnus Olsen. Oslo: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt, 1951.
- NRJ = *Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16. de Aarhundrede*, bind 1–4, utg. H. J. Huitfeldt-Kaas. Christiania: Det Norske historiske kildeskriftfond, 1887–1906.
- NORSKE MIDDELALDERDOKUMENTER, utg. & overs. Sverre Bagge, Knut Helle, Synnøve Holstad Smedsdal. Bergen: Universitetsforlaget, 1972.
- OE = *Olav Engelbrektssøns Jordebog*, utg. Chr. Brinchmann & Johan Agerholt. Oslo: Nationaltrykkeriet, 1926.
- PN = *Pavelige Nunners Regnskabs- og Dagbøger 1282–1334*, utg. P. A. Munch. Christiania: Brøgger & Christie's bogtrykkeri, 1864.
- RB = *Biskop Eysteins Jordebog*, utg. H. J. Huitfeldt. Christiania: J. Chr. Gundersens Bogtrykkeri, 1879.
- RN = *Regesta Norvegica*, bind I–XI, red. Erik Gunnes, Halvor Kjellberg m.fl. Oslo: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt / Riksarkivet.
- ST. = *Stiftsboka: Oslo og Hamar Bispedømes Jordebok 1574–1577*, utg. Sigurd Kolsrud. Norske Kyrkjelege Jordebøker etter Reformasjonen 1. Oslo: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt, 1929.
- THR.R. = *Trondhjems Reformats 1589*, utg. Anne-Marit Hamre. Norske kyrkjelege jordebøker etter Reformasjonen 2. Oslo: Kjeldeskriftfondet, 1983.

Litteratur

- AANDERAA, Dag. 1990. *Telebondens ære og kongens makt. Bondeopprøret i Hjartdal 1540*. Hjartdal: Hjartdal kommune.

- ARNESEN, Arne. 1937. *Hamar-Krøniken med andre Kilder til Kunnskap om det gamle Bispesäte ved Mjøsen*. Oslo: Foreningen for Norsk Bokkunst.
- BJØRKVIK, Halvard 2011 [1968]. *Det norske krongodset i mellomalderen I og II*. Upublisert manus. Riksarkivet.
- BLOM, Grethe Authén. 1997. *Hellig Olavs by*. Trondheims historie, bind 1. Oslo: Universitetsforlaget.
- BRENDALSMO, Jan. 2006. *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000 – ca. 1600*. Perspektiv 17x24 30. Oslo: Unipub.
- . 2015. «Hamar bispedømmes utstrekning i middelalderen». I Brita Nyquist (red.), *Geistlige segl fra Hamar bispedømme*, 33–51. Norske Sigiller fra Middelalderen 4. Oslo: Riksarkivet.
- . 2016. «Fylkeskirker i Trøndelag, Nordmøre og Romsdal». I Morten Stige & Kjell Erik Pettersson (red.). *Værnes kirke – en kulturskatt i stein og tre*, 66-99. Steinkjer: Instituttet for sammenlignende kulturforskning.
- . 2019. «Kirker, kirkesteder og kirkehistorie». I Per Kristian Skulberg (red.), *Spydeberg bygdebok*, bind 4, 487–531. Trondheim: Spydeberg bygdebokkomité.
- BRENDALSMO, Jan & Anne-Irene RIISØY. 2014. «Reida: En diskusjon av dens karakter og opphav». I Åslaug Ommundsen, Erik Opsahl & Jo Rune Ugulen (red.), *En prisverdig historiker: Festskrift til Gunnar I. Pettersen*, 1–21. Oslo: Riksarkivaren.
- BUGGE, Anders. 1932. «Middelalderen». I A. W. Brøgger, Anders Bugge, Thor B. Kielland & Gisle Midttun (red.), *Gudbrandsdalen. Gård og kirke*, 1–35. Oslo: Aschehoug.
- . 1957. «Kirkene på Hedmark». I R. W. Halvorsen, G. Gjestvang, Ole Rømer Sandberg & G. E. Christiansen (red.), *Hedmarks historie, Første fellesbind*, 445–659. Hamar: Norsk Skoletidendes Boktrykkeri.
- BULL, Edvard. 1920. «Studier over Norges administrative inndeling i middelalderen». *Historisk Tidsskrift*, 5. Række, Bind 4: 257–273.
- . 1922. «Politiske inndelinger på Oplandene i gammel tid». *Bygd og Bonde* 4: 49–71.
- CHRISTIE, Håkon. 1978. *Lom stavkirke forteller*. Særtrykk av Fortidsminneforeningens årbok 65.
- CHRISTIE, Sigrid & Håkon CHRISTIE. 1969. *Norges kirker, bind 2: Akershus*. Oslo: Forlaget Land og kirke.
- . 1993. *Norges kirker, bind 3: Buskerud*. Oslo: Forlaget Land og kirke.
- DAAE, Ludvig. 1879. *Norske Helgener*. Christiania: Cammermeyer.

- . 1899. «Om Stavanger stift i middelalderen». *Historisk Tidsskrift*, 3. Række, Bind 5: 218–336.
- EINUNG, H. H. 1926. *Timm saga, Band I*. Rjukan: Eget forlag.
- EKREM, Inger. 1998. *Nytt lys over Historia Norwegie: mot en løsning i debatten om dens alder*. Bergen: Universitetsforlaget.
- EKREM, Inger & Lars BOJE MORTENSEN. 2003, se *Historia Norwegie* under kilder.
- EKROLL, Øystein. 2004. «Det basilikale bispedømmet». I Conrad Krohn (red.). *Hamar bispestol 850 år, 13–70*. Kaupang og bygd. Hamar: Hamar historielag.
- FLADBY, Rolf. 1963. *Fra lensmannstjener til Kongelig Majestets Foged*. Oslo: Universitetsforlaget.
- HAUGLID, Kjartan. 2016. «A Deliberate Style: The Patronage of Early Romanesque Architecture in Norway, c. 1100–1350». I Stefka Georgieva Eriksen (red.). *Intellectual Culture in Medieval Scandinavia*, 103–135. Brepols: Turnhout.
- HELLE, Knut. 1982. *Kongssete og kjøpstad: Fra opphavet til 1536*. Bergen bys historie, bind 1. Bergen-Oslo-Tromsø: Universitetsforlaget.
- . 1999. «Olavskirken 1250–1350 – sognekirke og kongelig kapell». I Svein Ivar Langhelle & Birger Lindanger (red.), *Kongskyrkje ved Nordvegen: Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år, 54–103*. Aksdal: Lokallhistorisk Stiftelse.
- HIORTHØY, Hugo Friderich. 1990 [1786]. *Physisk og Ekonomisk Beskrivelse over Gulbrandsdalen Provstie i Aggershuus Stift i Norge*. Espaa: Lokallhistorisk forlag.
- HOMMEDAL, Alf Tore. 1999. «Hamarbiskopens gard på Storøya i Tyrifjorden. På sporet av eit monumentalanlegg». *Fra kaupang og bygd*, 7–22.
- HOVDHAUGEN, Einar. 1973. *Gardar og slekter i Fron, bind 1*. Otta: Engers boktrykkeri.
- HÜBERT, Margit. 1922. *Nogen undersøkelser om de norske domkapitler*. Avhandlinger fra Universitets historiske seminar 6:1. Kristiania: Grøndahl & Søn.
- IMERSLUND, Knut (red.). 2009. *Kaupang og bispesete. Hamar by i middelalderen*. Årbok. Hamar: Hamar historielag.
- INDREBØ, Gustav. 1932. *Fylke og fylkesnamn*. Bergens Museums Aarbok 1931:1. Bergen: Bergens Museum.
- . 1935. *Fjordung: granskingar i eldre norsk organisasjons-soge*. Bergens Museums Aarbok 1934:1. Bergen: Bergens Museum.
- IVERSEN, Frode. 2017. «The urban hinterland. Interaction and law-areas in Viking and medieval Norway». I Zanette T. Glørstad & Kjetil Loftsgarden (red.), *Viking-Age Transformations: Trade, Craft and Resources in Western Scandinavia*, 250–276. London: Routledge.

- . 2021. «Ecclesia beati Olavi – kristningen av innlandet i Norge». *Ringsaker kirke* [bok fra grubleseminar, under forberedelse]. Oslo: Instituttet for sammenlignende kulturforskning.
- JAHNSEN, Jan Bøhre (red.). 1987. *Slidredomen 800 år*. Slidre: Slidre sokneråd.
- KRAFT, Jens. 1822. *Topographisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge*. Anden Del. Christiania: Chr. Grøndahl.
- KOHT, Halvdan. 1922. *Innhogg og utsyn i norsk historie. Norsk politisk historie i fyrrhistorisk tid*. Kristiania: Aschehoug.
- . 1926. *Norsk bondereising*. Oslo: Pax.
- KOLSRUD, Oluf. 1911. *Det offentlige jordegodset på Hedmarken inntil utg. av det 16 årh*. Hamar: Hamar stiftstidendes trykkeri.
- KOLSRUD, Oluf & Reidar Th. CHRISTIANSEN. 1948: *Boka om Land*. Oslo: A. W. Brøggers Boktrykkeri.
- KROHN, Conrad (red.). 2004. *Hamar bispestol 850 år*. Kaupang og bygd, Årbok. Hamar: Hamar historielag.
- KÅRSTAD, Oddrun. 1953. *Hamar bispestols historie: 1153–1953*. Hamar: s.n.
- LAUDAL, T. (red.). 1951. *Biri-Snerthingdal bygdebok*, bind 1. Gjøvik: Mariendals boktrykkeri.
- LIDÉN, Hans Emil. 1970. «Domkirken i Bergen og utviklingen av de norske domkirketyperne i 1000–1100-årene». I Per Jukvam (red.): *Bjørgvin bispestol. Byen og bispedømmet*, 11–40. Bergen–Oslo –Tromsø: Universitetsforlaget.
- LILLEVOLD, Eyvind. 1957. *Fåberg: Bygda og banken*. Hamar: Fåberg Sparebank.
- LOVÉN, Christian. 2009. «Upplands tidiga prosterier – argument i en kungelig prestetigekamp». *Hikuin* 36: 71–84.
- MEYER, Johan. 1922. *Fortids kunst i Norges Bygder. Telemarken: Vinje og Raulands herreder*. Christiania: Aschehoug.
- MUNCH, P. A. 1849. *Historisk-geografisk Beskrivelse over Kongeriget Norge i Middelalderen*. Moss: Wilhelm Grams Forlag.
- . 1850. *Historiam Antiquiorem Rerum Norvegicarum*. Christianiæ: Universitate Regia Fridericiana.
- NIELSEN, Yngvar. 1885. [Utgivers innledning og kommentar]. Se JN under kilder.
- NYBERG, Tore. 1991. «Adam av Bremen och Florenslistan». *Scandia* 57: 153–189.
- NYQUIST, Brita (red.). 2015. *Geistlige segl fra Hamar bispedømme*. Norske Sigiller fra Middelalderen 4. Oslo: Riksarkivet.
- OLSEN, Magnus B. 1915. *Hedenske kultminder i norske stedsnavne*. Videnskapsselskapets skrifter; II, Hist.-filos. klasse, 1914:4. Kristiania: Videnskapsselskapet.
- PETTERSEN, Gunnar I. 1992. *De økonomiske sidene ved provent-institusjonen i Norge ca. 1280–1500*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.

- . 2013. *Priser og verdiforhold i Norge ca. 1280–1500*. Oslo: Riksarkivaren.
- RINDAL, Magnus. 2008. «Innleiing». I Eivind Fjeld Halvorsen og Magnus Rindal (utg.), *De eldste østlandske kristenrettene*, xxi–xxxiv. Norrøne tekster 7. Oslo: Riksarkivet.
- SANDBAAKER, Odd 1986. «Tredjung og storsokn. Kviteseid-kyrkja i eldste tid». *Telemark historie* 7, 91–105.
- SCHREINER, Johan. 1927. *Saga og oldfunn. Studier til Norges eldste historie*. Oslo: Det Norske videnskabs-akademi.
- SCHØNING, Gerhard. 1979–1980. *Reise som gjennom en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775*. Tredje bind. Gudbrandsdalen (I), Hedmarken (II). Trondheim: Tapir.
- SEIP, Jens Arup. 1934. *Lagmann og lagting i senmiddelalderen og det 16de århundre*. Oslo: Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo.
- . 1942. *Sættargjerdene i Tunsberg og kirkens jurisdiksjon*. Oslo: Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo.
- SIGURDSSON, Jon Vidar. 2017. *Viking friendship. The social Bond in Iceland and Norway, c. 900–1300*. Ithaca: Cornell University Press.
- SKRE, Dagfinn. 1988. *Gård og kirke, bygd og sogn: organiseringsmodeller og organiseringsenheter i middelalderens kirkebygging i Sør-Gudbrandsdalen*. Riksantikvarens Rapporter 16. Alvheim og Eide: Riksantikvaren.
- . 1998. *Herredømmet. Bosetning og besittelse på Romerike 200–1350 e.Kr.* Acta Humaniora 32. Oslo: Det historisk-filosofiske fakultet, Universitetet i Oslo Universitetsforlaget.
- SMEDBERG, Gunnar. Udatert. «Ärkestiftets uppkomst och indelning». <https://www.svenskakyrkan.se/uppsalastift/historia/arkestiftets-uppkomst-och-indelning>
- SPØRCK, Bjørg Dale (overs.). 2009. *Nyere norske kristenretter (ca. 1260–1273)*. Oslo: Thorleif Dahls kulturbibliotek.
- STEINNES, Asgaut. 1930. *Gamalt skatteskipnad i Noreg. Fyrste luten*. Oslo: Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo.
- . 1982. «Mål, vekt og verderekning i Noreg i millomalderen og ei tid etter». I A. W. Brøgger og Asgaut Steinnes (red.): *Gammel mål og vekt i Norge*, 16–86. Oslo: Kildeforlaget.
- STEINHAMAR, August. 1914. *Norderhov: En fremstilling av herredets utvikling til 1914*. Hønefoss: Norderhovs kommune.
- STORM, Gustav 1880. *Monumenta historica Norvegiæ: Latinske Kildeskrifter til Norges Historie i Middelalderen*. Kristiania: A. W. Brøgger.

- SVEAAS ANDERSEN, Per. 1995 [1977]. *Samlingen av Norge og kristningen av landet. 800–1130*. Bergen – Oslo – Tromsø: Universitetsforlaget.
- SYRSTAD ANDÅS, Margrete. 2019. «Making it known to Man: The Portal in the liturgical and legal Practices of the North». I Stephan Albrecht, Stefan Breitling & Rainer Drewello (red.), *Das Kirchenportal im Mittelalter, 168–175*. Petersberg: Michael Imhof.
- SÆTHER, Tor. 1986. «Bispegården fram i lyset; fra Hammers gård til Hamarhus slott – utviklingen av et bispegårdsanlegg». *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring Årbok* 140: 45–62.
- TARANGER, Absalon. 1888. «Herað og Heraðs-Kirkja i de ældre Kristenretter». *Historisk Tidsskrift*, 2. Række, Bind 6: 337–401.
- . 1915. *Magnus Lagabøters landslov*. Kristiania: Cammermeyers boghandel.
- . 1924. «Daa Noreg var misjonsmark». I Peter Hognestad, Absalon Taranger, Knut Robberstad & Johan Meyer (red.), *Daa Noreg var misjonsmark: Minneskrift um Mostertinget i aar 1024*, 9–50. Bergen: Lunde.
- . 1930. «Allting og lagting». *Historisk Tidsskrift* 29: 137–197.
- VEIER-OLSEN, Martin. 2019. «‘Tesligste skall ieg och lyde en stor nød mett tise bergmænd y winther’. Telemarksopprøret 1540 – et unngåelig opprør». *Heimen* 56: 75–93.
- ØDEGAARD, Marie. 2015. *Tingsted og territorium. Organisering av rettslandskapet i Viken i jernalder og middelalder*. Upublisert doktoravhandling, Universitetet i Bergen.

Frode Iversen, Professor, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo. E-mail: frode.iversen@khm.uio.no

Jan Brendalsmo, tidligere seniorforsker, NIKU. E-mail: jan.brendalsmo@gmail.com